

MODERNIZÁCIÓ ÉS BŰNÖZÉS¹

HELYZETKÉP

A rizikótársadalom új feltételek közé kényszeríti az embereket, s ez a környezethez való újfajta alkalmazkodást követel meg. Amennyiben a „környezet” kifejezést szélesen értelmezzük, ide sorolhatjuk mindazokat a szervezeteket, intézményeket is, amelyek egyrészt az *egyén életét szabályozzák*, másrészt a tágabb értelemben vett *természeti-társadalmi viszonyok alakulására befolyással vannak*. Hogy az egyén, az egyének összességét alkotó valamely régió, társadalom, társadalmak közössége (uniója) milyen válaszokat akar és képes adni a mindenkori kihívásokra, abban jelentős szerepet játszik múltja, az a tanulási folyamat, amelyen keresztül onnan a jelenbe érkezett. A következőkben – teljes mértékben mellőzve a történelem-szemléletű megközelítést – röviden néhány, témánk szempontjából közömbösnek nem nevezhető szempont összegzésére keríték sort. Ennek során *elsősorban a magyar társadalom* alakulásából levonható tanulságokra összpontosítok.

Ezt megelőzően azonban utalok arra, hogy ezek a változások nem hagyják érintetlenül a bűnözés alakulását sem. Már évtizedekkel ezelőtt – Magyarországon is – terjedelmes és máig forrásértékű monográfia jelent meg e jelenségeknek a bűnözésre gyakorolt közvetlen és áttételeken keresztül érvényesülő hatásáról.²

A társadalmak szerkezetének változása a 20. század elejétől napjainkig

A mai magyar társadalomban zajló változások, a világ kihívásaira adott – adekvát vagy inadekvát – válaszok, a hatalom és az egyén közötti viszonyok alakulása nem érthető meg anélkül, hogy legalább felületesen ne ismernénk ennek a konstellációnak az előzményeit. Ezekkel a kérdésekkel – nagyon különböző szemlélettel közelítve és rendkívül heterogén végkövetkeztetésekhez jutva – számos tudós foglalkozott.

Semmiképp nem kívánom – még csak érinteni sem – a 19. századtól, hol nyíltan, hol búvópatakként a felszín alatt továbbélő népi-urbánus ellentétet. Nem tagadom, hogy engem három szerző munkássága hatott különösen, s azt hiszem, az ő segítségükkel alakult ki az a szemléletem, amit a későbbiekben röviden ismertetni fogok.

¹ Jelen tanulmány egy készülő nagyobb monográfia része. A szerző köszönetet mond a freiburgi Max-Planck Büntetőjogi Intézetnek, (Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht - Freiburg im Br.) amely több éven át lehetővé tette a dolgozat elkészítéséhez szükséges szakirodalom összegyűjtését, s e célból az intézeti infrastruktúrát rendelkezésre bocsátotta.

² Vö.: Gödöny József (1976): A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

A múltból *Bibó István és Erdei Ferenc*³, a jelenből *Losonczy Ágnes* voltak azok, akik hozzásegítettek ahhoz, hogy a magyar múltból (szerves vagy szervesetlen fejlődés útján) a mába vezető utat megértsem. E kiváló triászhoz csatlakoztak azok, akik a 70-es és 80-as években a Magyarország felfedezése sorozatban adták közre többnyire „alulnézeti” riportjaikat, élményeiket a magyar társadalom akkor (is) kevés érdeklődést kiváltó foglalkozásairól, egyes néprétegek életmódjáról és valós életminőségéről.

Az ún. rendszerváltás „hajnalán”, azaz az 1980-as évek végén, 90-es évek elején sokan viccelődtek azon, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba vezetett utat sikerült kitaposni, de azt senki se tudja, hogyan lehet ezt az utat visszafelé megtenni. Akkor már számos társadalomtudós felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak ez a probléma, hanem az említettnél sokkal nagyobb nehézségekre kell felkészülnünk, ha azt is belátjuk: a magyar (és a többi kelet-közép-európai) volt szocialista ország magán viselte még a Nyugat által már rég meghaladott feudalizmus számos jellemvonását. Ezért nálunk valójában a feudál-szocializmusból kellene a kapitalizmusba átvickélnünk, de lehet, hogy egyelőre, és még sokáig csak a feudál-kapitalizmusig jutunk el, odáig, ahol a második világháború végén, a szocializmusnak titulált kommunista berendezkedés kezdetekor tartottunk. (Az 1945–1990 közötti időszakban sokszor emlegették a kommunista párt „bölcsei”: Marxnak mindenben igaza volt, kivéve egyet, azt, hogy a szocializmus a világ valamelyik társadalmilag-gazdaságilag legfejlettebb országában fog diadalmaskodni. Ma már nyilvánvaló: lehet, hogy Marx sokban tévedett, de ez az egy megállapítása még igaz lehet. Az viszont biztos, hogy állításának ellenkezője hamisnak bizonyult. Feudális alapokra nem lehet szociálisan igazságos társadalmat felépíteni.)

Ennek a *feudális viszonyokon alapuló rendszernek a továbbélése* megfigyelhető az ún. rendszerváltást (mások szerint rendszerváltozást) követő évtizedekben is. S mivel az említett szisztéma a lakosság különböző rétegeiben eltérő módon ugyan, de rendkívül mélyen rögzült, a modernizáció (ha úgy tetszik: a kapitalizmus mai jellemzői) is ezen a „szűrőn” keresztül jut érvényre. A korábbi hierarchikus viszonyok keverednek a kapitalizmus elvárásaival, s az egészből egy – sokak, de főként a nyugati világ által érthetetlen, értékelhetetlen „kutyvasz” keletkezik. (Amihez – tegyük hozzá – a Nyugat meglepően gyorsan és rugalmasan alkalmazkodott.)

Arra itt nincs lehetőség, hogy ezeket a múltból mába vezető folyamatokat teljes részletességgel és magyarázatokkal, értelmezve közreadjam. Csupán néhány villanásnyi bepillantás engedhető, hogy a mai állapotokat (egyéni és ösztársadalmi szinten egyaránt) egy kicsit jobban megértsük.

Alá-főlérendeltségi viszonyok „rendezettsége”, a felfelé igazodás kényszere, amit mindenféle diktatúra (így a fasiszta éppúgy, mint a kommunista) akarva-akaratlanul (de inkább tudatosan és akarva, hiszen e rendszerek teoretikusai is ezt ösztönzik) előnyben részesít. Ilyen körülmények között nemcsak az egyéni, de a csoport (közösség) érdekek is nem, vagy csak nehezen érvényesíthetők. „Alul” uralkodó nézet (s „fent-

³ Mindkét szerző mondanójának megértéséhez elengedhetetlen volt a sziszifuszi munkát és nagy empátiát igénylő értelmezéseket, magyarázatokat, kiegészítéseket elkészítő egykori (az én szerencsémre akkor épp) középiskolai tanárom: *Huszár Tibor* akadémikus tevékenysége. Ezúton is köszönet érte.

ről" ez megerősítést kap), hogy a cél szentesíti az eszközt. Ez a normális, ami ettől eltér, az a deviáns. Napjaink multinacionális cégeinek egy része ezt a hagyományt használja ki, ezért nincs a „Jent” lévőkhöz képest saját érdekeiket érvényesítő eszköz.

Ennek a „rendnek” további következményei vannak. Ilyenek a *korruptió*, a *kezdő- vagy „hálapénz”* adásának, elfogadásának, esetleg kikövetelésének normalitása, a „Jent” lévőkhöz képest beletörődése, hogy – a demokráciában különösen – korlátozott mértékben ugyan joguk van az elégedetlenségre, a „morgásra”, azonban helyzetükön alapvetően nem tudnak, s e hit birtokában nem is akarnak változtatni. Ennek egyenes folytatása, hogy a „fent” és a „Jent” között nincs kooperáció. A különféle korrupciós botrányok és egyéb hatalmi visszaélések megerősítik azt a hitet, hogy „mindenki másképp csinálja”, de lényegében ki-ki a maga módján annyit vesz el a közösből, amit nem szégyell, legfeljebb a „lebukástól” való félelem szab határokat a *lopásoknak*. Következésképp az *igazságszolgáltatás* egésze idegen test a lakosság jelentős része körében, amely apparátus *csak a kis bűnöket* tudja – esetleg – elérni, csupán ezek elkövetőit tudja megbüntetni, a *nagy károkat okozókat*, az igazi „gensztereket” soha. A *jogkövetés* ennek eredményeként *szelektív* és a jogkerülő magatartás csak akkor elítélendő, ha azt mások (és főként akkor, ha az én sérelmemre) követik el.

A tettért való felelősség vállalása ugyancsak egyre kivételesebbé válik, hiszen – egyebek mellett a média-nyilvánosságának is köszönhetően – a polgár azt látja: „fent” sem vállalják az elkövetett hibákért a felelősséget (sőt még a nyilvánvaló vétkeket sem ismerik el, megpróbálják azokat minden lehetséges módon másra hárfítani). Miért kellene akkor ezt „Jent” beismerni?

Az élet, egészség értéke csakúgy, mint ezen érték védelme sajátos állapotokat tükröz, amelyek gyökerét szintén a múltban kell keresnünk. Már a létező szocializmus időszakában feltűnt a jó szemű szociológusoknak, pszichiátereknek és az egészség megőrzésének kutatásával foglalkozó szakembereknek, hogy az említett értékek számos egyéb érték mögé szorulnak. Az emberek – nemcsak Magyarországon, hanem *egész Kelet-közép Európában* – az *anyagi értékeket fontosabbnak tartják, s az egészségromboló életmód, a nyugati kultúra alapelveit magukévá tevő emberek többségével összehasonlítva, ránk sokkal jellemzőbb*. Ez megnyilvánul az étkezési szokásokban, a különféle egészségkárosító szerek élvezetének mértéktelenségében, az élet védelmét szolgáló eszközök, berendezések, munkamódszerek fontosságának alábecsülésében, és még egy sor hasonló jelenségben (pl. egészségügyi ellátás igénybevételében, az egészségmegővő szolgálat eszközök és módszerek jelentőségének alábecsülésében). Ez természetesen – közvetve – az egészségmegőrzés fontosságát elismerő és alkalmazni kívánó lakónépességre is kihat, hiszen – pl. betegségük esetén – őket is érinti az a tény, hogy az „önként” megbetegedettek az egészségügyi szolgálat mekkora szellemi, fizikai és anyagi ráfordítást kénytelenek áldozni. (Most az egészségügyön belüli akut anomáliákkal nem kívánok fog-

Fejenként átlagosan 9600 forint hálapénzt fizetett ki 2009-ben a gazdaságilag aktív magyar lakos, ami összességében 32 milliárd forintot jelent – írja a Világgazdaság a GKI-EKI Egészségügyi Kutatóintézet felmérését ismertetve. Forrás:

<http://www.vilaggazdasag.hu/vallalatok/egeszsegugy/harmincket-milliardnyi-halapenz-326391>

lalkozni, amiknek – népgazdasági-financiális szinten és morálisan – a kárértéke egyelőre felbecsülhetetlen.)

A *társadalom különböző csoportjait* a fentiekben említett anomáliák *eltérő mértékben és módon* terhelik meg. Másként élik meg az anómiahoz vezető utat a társadalmi hierarchiában „fent”, „középen” és „lent” helyet foglalók, sőt az sem közömbös, hogy a mozgás milyen irányban halad. A lefelé csúszók más stratégiákat választanak a túléléshez, mint a felfelé igyekvők. A múltból átörökölt túlélési módszerek közül más-más kerül alkalmazásra azoknál, akiknek a közérzete magabiztossággal párosul, s már csak emiatt is kielégítő (mert pl. van biztos állása – vagy legalábbis biztos abban, hogy ez így van és a jövőben sem kell a munkanélküliség lehetőségével számolnia), és másként, akinek gondolkodását, cselekvését a létbizonytalanság vagy ennek közeli lehetősége determinálja.

Számos szakember – kutatási tapasztalatokkal a háttérben – azt állítja, hogy a társadalom többsége számára mintát adó rétegek körében nemcsak a „felül”, hanem a „középen” helyet foglalók is mértékadók. Annál inkább, mert az „alul” levők – alapvetően helyesen – azt érzékelik, hogy a távolság fent-lent viszonylatban oly nagy, hogy bár (legalábbis egy részük) igyekszik felfelé törekedni, valójában esélye sincs arra, hogy az első csoportba bekerülhessen. Ezért ennek a rétegnek a tőlük különböző jellemzőit nem követendő, hanem irigylésre méltó, és egyúttal el- és megvetendő mintaként építik be érték- és normarendjükbe. Hozzájuk elérhető távolságban a – korántsem homogén – „közép” helyezkedik el. Különösen veszélyes, ha bármilyen oknál fogva ez a középréteg szűkül: részint azért, mert közülük egy kisebbség felfelé sorolódik át, részint azért, mert (pl. gazdasági krízisek idején igen gyakran létfeltételeiktől megfosztván) sokan az alsó rétegbe csúsznak le.

Premodern, modern, posztmodern

Az említett folyamatokhoz járult hozzá az ezredforduló egész világot elborító *értékválsága*. Ennek egyik legfőbb jellemzője, hogy az emberek százmilliói maradtak máról holnapra igazodási pont nélkül. A régi értékek devalválódtak, megsemmisültek, nyilvánvalóan hamisaknak bizonyultak, vagy az utóbbi évtizedek változásai folytán azzá váltak, újak pedig nem töltik ki az így keletkezett űrt. Tovább bonyolítja a helyzetet az a tény, hogy a hatalmi-uralkodó rendszerek, társadalmi-gazdasági formációk (legalábbis a történelmi léptékekhez viszonyítva) aránylag rövid időn belüli változásai, egymásnak tökéletesen ellentmondó hivatalos értékrendek tündöklései és látványos bukásai eleve *megkérdőjelezik bármilyen értékrend időállóságát*, megnövelve a nihilizmus veszélye, az orientáció nélkül maradt ember pedig kizárólag aktuális érdekei által befolyásolható, sőt manipulálható. Ezzel *eljött a demagógok kora*, annak minden kísérőjelségével. Az emberek el nem hanyagolható hányada manapság azt hiszi el, annak engedelmeskedik, aki itt és most a legtöbb elönyt ígérve egy jobb (közel)jövő reményével kecsegteti.

Visszatérve a címben jelzett három társadalmi formáció jellemzőihez, egymásba való átmenetéhez, a következő *főbb állítások* elfogadását tartom szükségesnek.

Az emberiség történelmének legnagyobb részét az ún. *klasszikus* (egyések szerint *premodern*) korszakaként jellemezt *hosszú időszakban* élte le.

Többnyire ide tartozónak tekintik a késő ókort, a középkort és a korai újkort. A későbbi időszakok bölcselei, tudósai, művészei erre az időszakra úgy tekintettek, mint amelyben az ember az egész természetet – és benne önmagát is – egyetlen, organikus egészként fogja fel. Ennek az időszaknak az utolsó állomása a reneszánsz korszak, amikor is az egész világ önmozgó, eleven organizmus.⁵

Ezen időszak bölcselei világosan látják saját koruk – legyen ez az antik polisz vagy a feudalizmus világa – egyik nagy dilemmáját: a pénzre irányuló tevékenység *csak egy mércét ismer el*, ez pedig maga a pénz, *a felhalmozott pénz mennyisége*. Ily módon ez a tevékenység szembekerül a tradicionális társadalom érvényes normáival, bomlasztja azokat. A tradicionális világ alapstruktúráját megtestesítő társadalmi státushierarchiától elvonatkoztatott gazdagságot folytatott verseny, a morális korlátokat nem ismerő szerzésvágy veszélyezteti a premodern kor társadalmi berendezkedését. E dilemmát fogalmazzák meg a korszak filozófusai a *morálfilozófia* egyetemes kategóriákat alkalmazó nyelvén: a pénz, *a pénzért való hajszja nem fér össze általános erkölcsi értékeinkkel, az igazságosság, a szabadság, a szolidaritás elveivel*. E dilemma mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy ha a tradicionális érdekek nem képesek kordában tartani, a társadalmi integrációt nem veszélyeztető tevékenységgé szelídíteni a pénzszerezés iránti vágyat, akkor semmi sem képes arra, hogy feltartóztassa a pénz társadalomromboló erejét.⁶

A *modern* kor időszakát az angol ipari forradalom kezdetétől számítjuk. Gillespie idézi Wallersteint, aki szerint a modern világgazdaság kezdete a 16. századra tehető.⁷ Ennek oka pedig az volt, hogy a kapitalizmus, mint a gazdálkodás egyfajta módja azon a tényen alapult, hogy gazdasági tényezők olyan környezetben tudtak működni, amelyet egyetlen politikai sem volt képes kontrollálni.⁸ A kapitalista világgazdaság azáltal indult virágzásnak, hogy egyetlen politikai rendszer sem volt képes korlátok közé zárni. A kapitalizmusra jellemző *technológiák, szállítási módok és kommunikációs formák* segítették a világgazdaságot a világalomnál magasabb szintű világrendezérré válni. Ez a törvényszerűség ágyazott meg a 16–18. századokban a spanyol, francia, angol és holland gyarmatbirodalmak virágzásának, s degradálta Észak-, Közép- és Dél-Amerika gyarmatait periférikus szerepre.

⁵ Szöllösi Erzsébet: Környezetvédelem és társadalom. Tanterv. Részlet. Új Pedagógiai Szemle 1997/7-8. <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=1997-07-kt-Szollosi-Kornyezetvedelem.html>; Ugyanígy: Oláh János: Természetes folyógazdálkodás. Magyar Tudomány, 2002/9. 1219. old.

⁶ <http://www.matud.iif.hu/02sze/olah.html>

⁷ Gedeon Péter: Átkozott pénz? Könyvszemle. http://epa.oszk.hu/00700/00775/00013/1999_12_18f.html

⁸ Vö.: Gillespie, Wayne: Capitalist World-Economy, Globalization, and Violence. Implications for Criminology and Social Justice. International Criminal Justice Review Volume 16 Number 1 May 2006 24–44 (26. old.); Wallerstein, I (1974): The modern world system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world economy in the sixteenth century. New York: Academic Press. (52. old.)

⁹ Wallerstein, I (1974): Im. (348. old.)

Ma még vitatott ugyan, de számos szakértő szerint a modern kor a hagyományos ipari termelést felváltó *információs társadalom* uralmának kezdetével fokozatosan fejeződik, illetve fejeződött be. Ezt a korszakot is két részre szokás bontani: az *első* és a *második modernizáció* szakaszaira. Épp ezért célszerű, ha a most említett korszakokat nem külön-külön, hanem a rákövetkező, jelen korunkra sokak szerint már teljességgel jellemző, ún. *posztmodern* korral összehasonlítva vizsgáljuk.

E szakterület egyik legkiválóbb művelője az *egyszerű és a reflexív modernizáció* között tesz lényegi különbséget. Így fogalmaz: az *egyszerű* modernizáció racionalizációt, a *reflexív* modernizáció a racionalizáció racionalizálását jelenti. A(z *egyszerű*) *modernizáció* mindeddig a hagyományoktól és a vallásoktól való eltávolodást jelentette, ami az irányíthatatlan természet kényszerhatásai alól való felszabadulást tette lehetővé. De milyen modernizáció az – teszi fel a kérdést *Ulrich Beck* –, amikor az ipari társadalom már maga jelenti a tradíciót? Amikor már az válik tradícióvá, hogy ez a társadalom igázza le, rabolja ki a természetet, azaz a modern társadalom konfrontálódik önmagával? Ezekre és a hasonló kérdésekre formálódott meg válaszként a modernizáció modernizációjának elmélete, azaz a *reflexív modernizáció*, aminek gyökerei a múlt század 90-es éveire nyúlnak vissza, és ami nem független a kétpólusú világ szétesésétől.

Az elmélet legfőbb kérdésfeltevései:

(1) Miként változik meg az ipari társadalom arculata a reflexív modernizáció folyamata során?

(2) Miképpen képes a szociológia nyitni az ökológiai kérdések irányában?

(3) A hidegháború lezárulását követően az egyszerű és a reflexív modernizációnak milyen pólusai kristályosodnak ki Európában?⁹

Keupp hangsúlyozza¹⁰, hogy az utóbbi években a modern és a posztmodern témakörében lefolytatott viták egyértelművé tették, miszerint egyetlen olyan, a valóság leírásával foglalkozó mű sem időtálló, amelyik téziseit nem veti egybe ellentéziseinek plauzibilitásával. Másképp megközelítve a kérdést, azt figyelhetjük meg, hogy a rizikótársadalomban a modernizáció előtti (vormoderne) spirituális biztonsági gyakorlatok konkurálnak a modernitás racionális biztonsági modelljeivel, továbbá a „reflexív modernitás” kontextualista-szituatív gyakorlatával.

Ebben a megközelítésben az *első modernizáció* körébe tartozik a nemzetállami gondolkodás következetes védelme, jellemzője továbbá, hogy az adott körülmények, és osztálytagozódás keretei között lezajló individualizáció kevés esélyt nyújt a szociális mobilitásnak. A teljes foglalkoztatást tűzi ki politikai célul a kapitalista

⁹ Vö.: Beck, Ulrich: Der Konflikt der zwei Modernen. Von ökologischen und sozialen Umbau der Risikogesellschaft. In: Rauschenbach, Thomas-Gängler, Hans (Hrsg.): Soziale Arbeit und Erziehung in der Risikogesellschaft. Luchterhand 1992, 185–202. old. Történelmi kontextusban részletesen ld.: Keupp, Heiner: Verunsicherungen. Risiken und Chancen des Subjektes in der Postmoderne. In: Rauschenbach, Thomas-Gängler, Hans (Hrsg.): Soziale Arbeit und Erziehung in der Risikogesellschaft. Luchterhand 1992, 165–183. old.

¹⁰ Keupp, H (1992): Im. (180. old.)

fogyasztói állam biztosítása érdekében, továbbá a racionális környezetpolitikát, ami egyet jelent a környezet kiszákmányolásával.

A második modernizáció feloldja a burzsoázia és a proletariátus közötti szakadékot és funkcionális megkülönböztetést, azonban számos kérdés (pl. természet és társadalom, betegség és egészség, köz- és magánszféra, globalitás és lokalitás, fikció és valóság, háború és béke közötti különbségtétel) tisztázatlan marad.

A reflexív modernizáció célul tűzi ki ezeknek a tisztázatlan témaköröknek a feloldását, amihez alapfeltétel valamiféle kreatív és mindenekelőtt kollektív folyamat beindulása. Ez akkor valósulhat meg, ha a modernizáció sablonos munkamódszerét felváltja az innovatív és hálózatszerű gondolkodás.¹¹

Idé tartozik annak kiemelése, hogy a társadalmi (szociális) egyenlőtlenségek individualizációja¹² – a rizikótársadalom elméleti művelői többségének véleménye szerint¹³ – arra kényszeríti az embereket, hogy a késő modernitás időszakában saját politikai gazdaságtanát maga alakítsa ki.¹⁴

Társadalom – közösség – egyén viszonyának változása

Az előzőekben felsorolt három nagy korszak a makro-, a mezo-, és a mikro-közösségek kapcsolatának alakulása szempontjából gyökeresen eltérő képet mutat, s ennek mind a társadalomra, mind az egyénre jelentős kihatásai vannak.

Az első – és történelmi méretekben a legnagyobb időszakot átfelölő – korszak, miként látjuk, a felülről lefelé irányuló (ma úgy mondanánk: totálisan centralizált) hatalom időszaka volt, ami nem jelenti azt, hogy – még mindig a hatalom csúcsain – ne lettek volna egymással rivalizáló centrumok. Ez még a középmezőnyt elfoglaló közösségi vezetők és alattvalóik viszonylatában is jellemző volt, csupán a hatalmi hierarchiát jelképező „gúla” legalján elhelyezkedő (és egyben legszámosabb) emberek között volt többé-kevésbé mellérendelt viszony.

A jogtörténészek számos munkában¹⁵ igazolták, hogy a fentről (királytól, császártól, cártól) érkező „törvények” milyen torzulásokon mentek át addigra, mire a végrehajtással érintett szervezetekhez, egyénekhez eljutottak.

A következő időszak – lényegében a 17. század közepétől a 20. század közepéig terjed, amely az előbbtől már lényegesen különbözik. Az (első) ipari forradalom az e változásokkal érintett társadalmakat gyökeresen átalakította, s bár mind az állam-

¹¹ Vö.: Stummvoll, Günter: Kriminalprävention in der Reflexive Moderne. Institut für Höhere Studien, Wien, Reihe Soziologie 58. 2003. (3. old.)

¹² Beck, U (1992): Risk Society. Towards to a New Modernity. London, Sage 87. old.

¹³ Idézi: Rigakos, George S–Hadden, Richard W: Crime, Capitalism and the `Risk Society': Towards the same olde modernity? Theoretical Criminology Vol. 5. (1) 2001: 61–84. old.

¹⁴ Ericson, RV–Haggerty, KD (1997): Policing the Risk Society. Toronto: University of Toronto Press. (126. old.)

¹⁵ Ld. erről különösen Stipta István közleményeit, valamint az ott megjelölt hivatkozásokat. http://docs.google.com/Doc?id=ddeck5r77_139ccvrcgr; továbbá: Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Akadémiai Kiadó 2003.; Csizmadia–Kovács–Asztalos: Magyar állam- és jogtörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó 2005.; Béli Gábor: Magyar jogtörténet – A tradicionális jog. Dialog Campus Kiadó, 2009.

berendezkedés előbb ismertett formációi, mind a jogrend formálisan egyfajta, a római jogból eredeztethető folyamatosságot mutatott, az emberek, emberközösségek a korábbiól alapvetően más játékszabályok szerint kezdtek működni. Ez az átalakulás is hosszú és küzdelmes, de végül is – legalábbis formálisan – sikeres volt.¹⁶ Kialakultak az olyan közösségek, amelyek már nem csak – szükség esetén – megosztották egymással javaikat, hanem jól körül- és elhatárolható foglalkozási ágak alakultak, s ezek érdekvédelmüket is megszervezték. A kapitalizmus haszonélvezői – minden szinten – már nem csak az azonnali hozammal, hanem az általuk vezérelt vagy végzett tevékenység hosszú távú előnyeivel és hátrányaival, hasznaival és veszteségeivel is elkezdtek törődni.

A harmadik időszak lopakodva köszöntött be és jelenleg is tart. Számos filozófus, szociológus vallja, hogy ekkor vette kezdetét a marxi nézetek összeomlása, ami látványossá a 20–21. század fordulóján, a két nagy vilárendszer közül az egyik bukásával vált nyilvánvalóvá. Az a munkásosztály, amelyiknek győznie kellett volna a nagytökések uralma felett: egyszerűen megszűnt létezni. Az a szakszervezeti mozgalom és annak nagyjából egy évszázad alatt kialakult apparátusa, amelyik ennek az osztálynak az érdekképviseletét tűzte zászlajára és végezte az aprómunkát sok évtizeden keresztül, kisebb-nagyobb eredményeket és kudarcokat produkálva: egyszerűen elvesztette életerét, feleslegessé és haszontalanná vált. A globalizálódó világban a tőke nem, csak a tőkét termelők egy része ismer országhatárokat. De rájuk is egyre jellemzőbb a vándorlás, legalábbis azokra, akik konvertálható tudással rendelkeznek.

A korántsem teljes körűen bemutatott gazdasági-társadalmi változások¹⁷ közepette próbálnak a nagyon eltérő gazdasági-technikai szinten álló, kulturálisan gyökeresen különböző platformokra építkező országok egymással versenyezni, s lehetőség szerint részben még mindig területi, részben már technológiai fölényre szert tenni. Vannak – földrajzilag körülhatárolható – régiók, amelyek helyzetüknél, kulturálisan közös vonásaiknál, hagyományaiknál (vagy éppen ezek hiánya folytán), innovatív képességeiknél és lehetőségeiknél fogva sikeresebben teljesítenek. Ugyanakkor jól kivehető, hogy vannak olyanok, amelyek – gyakran fél-egy évszázaddal ezelőtti állapotukkal egybevetve – az imént említettekkel azonos starthelyzetből indulva erre képtelenek. A kooperáció és a konfrontáció feltételei, és e folyamat végbemenetele a közeljövő világméretű jelentősen fogja részint „csak” alakítani, részint gyökeresen átrendezni.

Az kérdéses, hogy:

- Ezek a ma még jórészt csak (optimista, realista és pesszimista scenáriókat felmutató) prognosztikusan jelezhető változások milyen hatásokkal lesznek a társadalom, a kisebb-nagyobb közösségek és az egyének jövőjére?

¹⁶ A marxizmus klasszikusai csakúgy, mint a velük vitában (vagy abban sem) álló 19. századi szociológusok ezt a változást nemcsak közvetlen közelről élték meg, hanem – saját nézetrendszerük szűrőjén keresztül – tényekkel is alátámasztva bőségesen interpretálták.

¹⁷ Szándékosan kerülöm most és a jövőben is a sokak által a „változás” szinonimájaként használt „fejlődés” szót. Korántsem vagyok meggyőződve arról, hogy az a folyamat, amelyn a világ jelenleg végigmegy: inkább előremutató vagy inkább retrográd mozgás-e. Az biztos, hogy jelentős változás – löbbséyes kimenettel.

- Milyen lesz a jövő társadalma?
- Milyen szinten fognak a globalizáció következményei a mezo (regionalitás) és a mikro (lokalitás) szinten hatást gyakorolni?
- Lesz-e, és ha igen, milyen lesz a nemzetállam, mekkora mozgástere marad, kikre és miként gyakorol hatást, milyen következményei lesznek a „fent” és a „lent” között végbemenő átalakulásnak?
- Milyen eszközök maradnak meg és milyen eszközök keletkeznek a szabadság és rend kényes egyensúlyának biztosítására?
- Fennmarad-e egyáltalán ez az egyensúly, s ha nem, melyik győzedelmeskedik, s milyen következményei lesznek ennek a változásnak?
- Rendőrállam, ezek szövetsége vagy káosz és anarchia vár-e ránk?

Olyan kérdések ezek, amelyekre *ma senki nem tud tudásalapú választ adni*, legfeljebb jóslni.

A globalizáció

Ami viszont egyértelmű jelenség, az a *globalizáció teljes körűvé válása*.

A *globalizáció a modernitás központi sajátossága*. Társadalmi-gazdasági összefüggéseit Anthony Giddens több munkájában fejtette ki, s Ulrich Beck is – mind az előbbi szerzővel társként jegyzett munkáiban, mind önálló opuszaiban – számos esetben kitér rá. Legfontosabb dimenziói a következők, amelyek egyúttal tükörképei is a modernitás különféle intézményi alapelemeinek: 1. világkapitalista gazdaság; 2. a munka nemzetközivé válása; 3. a nemzetállami rendszer és 4. egy, a világot behálózó katonai rendszer.¹⁸

Számunkra a *globalizáció kriminogenitását firtató hipotézisek és megállapítások*, az ezeket magyarázó összefüggések különösen jelentősek. Így figyelemre méltók azok, amelyek a szabadkereskedelem fellegvárából, az USA-ból érkeznek, és empirikus megállapításokra alapozott összefüggéseket tartalmaznak.

Már korábban utaltam arra, hogy a globalizáció egyértelműen *növeli a vagyoni különbségeket*, és ez a társadalmi struktúrákban milliósámszámra *okoz hátrányos helyzeteket*. Ennek közvetlen kapcsolata a kriminalitással régóta ismert, hiszen a *strukturális egyenlőtlenségek* előrevetítik a bűnözés és az erőszak terjedését.¹⁹ Tehát a *globalizáció az egyenlőtlenségek növekedésével a társadalmi dezorganizáció és az erőszak melegágya*.²⁰ Az ma már eléggé köztudott, hogy az egész világon az erőszak az amerikai kontinensen hatalmasodott el leginkább, ami a 100 ezer lakosra

¹⁸ Giddens, A (1990): *The consequences of modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press. 64. p. Vö.: Gillespie, W (2006): *Im*. (28. old.)

¹⁹ A szakirodalom erre már rég felhívta a figyelmet. Gillespie két – viszonylag korai – szerző ez irányú figyelmeztetését idézi, nevezetesen: Blau, JR, & Blau, PM (1982): *The cost of inequality: Metropolitan structure and violent crime*. *American Sociological Review*, 47, 114–129. old., továbbá Messner, SF (1989): *Economic discrimination and societal homicide rates: Further evidence on the cost of inequality*. *American Sociological Review*, 54, 597–611. old.

²⁰ Ennek részletes, konkrét észak-, közép- és dél-amerikai példákkal illusztrált elemzését ld. Gillespie *im*. 33. és köv. old.

vetített emberölések számában fejezhető ki a legplasztikusabban. Két példa: São Paulóban, Dél-Amerika legnagyobb városában 1984–1996 között 69.700 embert ölt meg, ami 10 ezerrel több, mint az USA vietnámi háborújában meghalt amerikai katonák száma. Az emberölések helyszíne a legszegényebb régiókra szelektálódik.²¹ Venezuelában (ahol, mint ismeretes, 1998 óta a magát marxistának valló, és az USA-val, a multinacionális cégekkel, és általában a kapitalizmussal hadilábon álló Hugo Chávez elnöki uralma teljesedett ki) 2009-ben több mint 19 ezer gyilkosságot követtek el, többségét lőfegyverrel, s a 100 ezer lakosra jutó 75 emberöléssel a világ legveszélyesebb országává vált.²²

A globalizáció és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggésével foglalkozó szociológusok *egyetlen győgyírt* látnak a mindinkább eszkalálódó erőszak megfékezésére: *a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését*. Nem kevesen vannak azon a véleményen, hogy a társadalmi béke elsősorban azokban az országokban biztosított, ahol a különféle társadalmi rétegek jövedelmei közötti különbségek a legkisebbek. Ez természetesen rávilágít a neoliberais kapitalizmus eszméjének csődjére.

A magyar társadalom alakulása, rétegek, érdekprioritások

A magyar társadalom, mint fogalom definiálása nem egyszerű, s az utóbbi két évtizedben ennek során tudósok éppúgy, mint politikusok vagy más közéleti személyiségek számos ellentmondásba keveredtek. Érdekes módon a rendszerváltás előtt, a „létező szocializmus” évtizedeiben ez a probléma a nyilvánosság szintjén még csak kérdés formájában sem merült fel. Senkinek nem jutott eszébe olyan kijelentésre ragadtatni magát, mint hogy ő – legalábbis léleken – 15 millió magyar miniszterelnökének érzi magát. Az országhatáron belül élők – többségi magyar nemzetiségűek és kisebbségi nem magyar nemzetiségűek – alkották a magyar társadalmat. Mai gondolkodásunkkal nyilvánvalóan helyes lett volna erre a körre nem a magyar társadalom, hanem Magyarországon élő emberek társadalmára kifejezést használni. Hogy ez, a mai szemmel a problémák egy részét elfedő, sőt kifejezetten „elkenő” fogalmazásmód mennyire volt tudatos vagy mennyire véletlen, azon vitakozzanak politikusok, történészek és más, a témához nálam biztosan hozzáértőbb szakemberek.

En mindezt rögzítem: amikor a „magyar társadalom” kifejezést használom: ez alatt a mindenkori *Magyarország területén belül élő valamennyi ember* (legyen ő nemzeti- vagy kulturális szempontból a többséghez vagy a kisebbséghez tartozó) halmozata értem. Az alcímben megjelölt témaköröket ebből a megközelítésből vizsgálom. Ennek során – jórészt a már korábban említett szociográfus, szociológus szerzők munkásságára alapozva – adok rövid áttekintést arról, hogy *a 20. században e*

²¹ Vö.: Huggins, MK (2000): Urban violence and police privatization in Brazil: Blended invisibility. *Social Justice*, 27(2), 113–134. (113. old.)

Caracasban 100 ezer lakosra évi 200 gyilkosság jut. Chávez uralmának évtizede alatt a gyilkosságok száma megkétszereződött, s az egyébként a világsajtó élén szereplő Mexikót (100 ezer lakosra 14 emberölés) vagy Irakot (100 ezer lakosra 18 emberölés) több nagyságrenddel múlja felül. Magyarországon ez az arányszám: 1,38. Az összes adataira ld.: HVG 2010. 34. szám. 11. old.

társadalom milyen változásokon ment át, ezen átalakulások során mit nyert meg és mit veszített el, s a globalizáció időszakába érve mekkora esélyekkel indul neki annak változás-sorozatnak, ami eldöntheti, hogy a rizikótársadalom ismeretlen vilá-gába érve inkább a nyertesek vagy inkább a vesztesek körébe fog-e sorolódni.

A szakirodalomból, sőt már középkorai történelmi tanulmányainkból is tudjuk: Magyarország, ún. történelmi (*első világháború előtti* területi) határait figyelembe véve, a Habsburg Monarchia éléstára volt. Ez pedig azt jelenti, hogy tevékenységé-nek zöme a mezőgazdaságra összpontosult, a lakosság többsége pedig a paraszti életmód korabeli szintjén élt. A számos országban már a 19. század végén, de leg-később a 20. század elején megindult kapitalizálódási folyamat csak nagyon későn és kényszerűen, az *első világháborút követő* társadalmi-gazdasági változások része-ként kezdődött meg. A harmincas évek közepe tájától szokás az országot a *feudál-kapitalista* államok sorában elhelyezni.

A *második világháború* – a több évszázados államiség felbomlásán túl – többek között a kapitalizálódás kibontakozásához elengedhetetlen tőkés réteg részbeni el-üzésével, részbeni fizikai megsemmisítésével, részbeni egyoldalú termelési folya-matokba való kényszerítésével, nemkülönben a lakossági közösségek szétzilálásá-val, részben megsemmisítésével – ezt a nehezen meginduló változást akasztotta meg.

Polarizálódtak a különféle társadalmi rétegek, a kialakulás kezdeti fázisában le-vő középosztály lényegében megszűnt létezni, bár erre a háborút követő diktatúra nem is tartott igényt. Ellenkezőleg: a maradékát is tüzzel-vassal irtotta, s már csak emiatt is megint évtizedekre megszakadt a korábbi szerves fejlődés lehetősége, ré-szint a megmaradt földművelő parasztság hagyományainak erőszakos lerombolásá-val, részint a harmadik világháborúra történő felkészülés jegyében. Azáltal, hogy Magyarország a vas és acél országává nyilvánított, gyakorlatilag erőszakos ipar-fejlesztés és ennek kényszerű részeként agresszív módon végrehajtott urbanizáció kezdődött el.

Ezt a folyamatot ugyan megszakította az *örvenhatos forradalom*, azonban – az ezt követő ismételten erőszakos kolhozosítás és a korábbival össze nem hasonlí-tható racionálisabb iparfejlesztés – a szerves fejlődés lehetőségét nem biztosította, csupán a korábbi folyamatot igazította ki. Erre már korábban is tett kísérletet *Nagy Imre* – akkor kevés sikerrel. Az elhibázott politikára végül is az 1968-ban megindult – ám számos hatás folytán megint felemásra sikeredett – új gazdasági mechanizmus (reform) bevezetése tett pontot.

Ezeket a *változásokat a lakosság ellentmondásosan élte meg*. A túlélés módsze-rei változatosak voltak és – bár a hatalom fenyegetésének árnyékában, de – csak-nem mindig *jogkerülőek*. Az emberek megtanulták és átörökítették azt a feudaliz-musból magukkal hozott hagyományt, sőt virtust, hogy ők ott „fent” és mi itt „lent” másként próbálunk boldogulni. *Rózsa Sándor* utódai nem haltak ki, sőt ma is köz-tünk élnek. Meg persze az a hit is, hogy az utolsó igazságtevő mintegy fél évezred-del ezelőtt élt köztünk, azóta mindenkinek magának kell a saját igazságát kiküz-denie. Ennek a hagyománynak a lényege, hogy eleve soha semmit nem hisz el a „lent” élő abból, amit „fent” mondanak, legyen az alkotmány vagy törvény által

szentesítve. (Itt most nem kívánok a népképviselői szervek múltbeli és jelenlegi szerepéről, az ezek közötti számos ellentétes és hasonló vonásokról szólni.) A szabad választások – ma már nyilvánvaló – ezen a beállítódáson jöttányit se változtattak, ha csak abban nem, hogy sikerült árkokat ásni a még „hívők” táborai közé. Nem véletlenül maradt fenn – társadalmi berendezkedéstől függetlenül – a mondás: a törvények, egyéb jogszabályok arra valók, hogy megszegjük azokat.

Az evidens, hogy a jogkerülés, különösen a *joghézagok kihasználása* nem egyedi magyar, még csak nem is kelet-közép-európai specialitás. Az azonban már nagyon is régió-specifikus, hogy egyrészt tömegesen hoznak „fent” olyan törvényeket, amelyekről eleve tudni lehet, hogy betarthatatlanok, továbbá olyanokat is, amelyeket „fent” nem, csak „lent” lehet megszegni, sőt, ezek a szabályok kifejezetten a megszegésükre ösztönöznek. (És akkor a tudatos joghézagok éveken, évtizedeken keresztüli megtartásáról még szó sem esett, ami viszont kifejezetten csak – vagy elsősorban – a „fent” levőket ösztönzi jogilag nem, csak morálisan elítélhető bűnök elkövetésére.)

Ezek a feltételek kellene ahhoz, hogy a korábban *közmegegyezéssel betartott normák megkérdőjeleződjenek*. Amennyiben az *érdekek negligálhatják a morális normákat*, a jogkövetés – morális kényszer hiányában – kivételessé, a jogi normák megsértése pedig érdekfüggően általánossá válik. Jelenleg ennek a folyamatnak vagyunk a kellős közepében, és megint csak nem kizárólag a magyar, vagy a mi régióink társadalmi vonatkozásában.

Az európai társadalmak a II. világháború után

Modernizáció – következményekkel

A második világháború *Európa különböző térségeiben más-más következményeket* hagyott maga mögött. A háborúból – látszólag, azaz legalábbis közvetlenül – kimaradó országokban éppúgy, mint az alapjaiban eltérő nyugati és keleti régióban a történelmi hagyományok, gazdasági és kulturális lehetőségek és kapcsolatok eltérő irányt szabtak a további változásoknak. Ez volt az első alkalom, amikor már közvetve sem lehetett számításra kívül hagyni akár a többi földrészen lezajló átalakulási folyamatokat, akár – az előbbtitől nem függetlenül – a korábbi történelmi folyamatok utóhatásait.

Nyugat-Európa gazdasága (de csak az) az amerikai szövetségesi támogatások legváltozatosabb formáinak köszönhetően viszonylag gyorsan konszolidálódott mind a háborúban vesztesek, mind a győztesek országaiban. A nyugalom nem sokáig tartott, hiszen az ötvenes évektől megkezdődött az európai (főként a háborúban győztes) hatalmak gyarmatbirodalmainak felbomlása, ami hol békésebb és rövidebb idő alatt, hol véres, évtizedes felszabadító küzdelmek árán vált valóra. Eközben *Európa keleti felén* új gyarmatbirodalom alakult ki, még ha nem is a korábban ismert módzerekkel és következményekkel.

Míndez a *nyugat-európai lakosság* – elsősorban a fiatalok – fejében jelentős káoszhoz, a gondolkodásbeli zűrzavar pedig értékválsághoz vezetett, ami leginkább a hatvanas évek második felére *diáklüntetésekben* és *sztrájkokban* manifesztálódott.

Európa szovjet befolyás alatt álló övezetében ilyesmire nem került sor, bár felkelések és lázadások itt is voltak, de ezek jellege kifejezetten politikai színezetet öltött, az újjgyarmatosítás ténye és következményei ellen irányult, s a diktatúra körülményei között *e mozgólódások eleve kudarcra voltak ítélve*. Igaz ez a megállapítás akkor is, ha tudjuk: néhány országban a „bilincs szorítása” engedett, s ennyiben a meghozott áldozatok nem voltak teljesen hiábavalók.

Nyugaton megindult a gyors modernizáció, amit a lakosság többségének érték- és normarendszere nem, vagy csak nagy fáziseltolódással volt képes követni. *Keleten* ilyen probléma nem volt: a lakosság egy része számára továbbra is iránytűként szolgált (többnyire rejtve, bár ezért néhányan a nyilvánosságot is vállalták) az immár archaikus (hagyományos, háború előtti) érték- és normarendszer, egy kisebbség pedig áttért a *szkizofrén érték- és főként normarendszer* gyakorlására. Otthon a SZER-t hallgatta. Ha tehetné, valamelyik nyugati televízióállomás műsorait nézte. Munkahelyén viszont sokan látványosan behódoltak. (Magyarországban – a csecsemőket és aggastyánokat is beleszámítva – a lakosság csaknem egytizede különféle megfontolásokból *szíve* alatt hordta párttagkönyvét, s úgy tett, mintha lélekben is elfogadná az újjgyarmatosítók nézetvilágát.) Az emberek egy része – kényszerből vagy önszántából – a létező szocializmus állambiztonságát mások megfigyelésével, tényleges vagy kitalált ellenséges viselkedésének beárulásával vélte fontosnak, hosszú távon is biztosítandónak.

Ilyen körülmények között a *20. század második felének modernizációs folyamatai*, jellemző vonásai nagyon *eltérő képet* mutatnak Nyugaton és Keleten.

Nyugat-Európa – a háborús gazdasági és részben morális veszteségek kiheverése után – újult erővel fogott bele a 30-as években már megindult *kapitalizálódásba*, ekkor még elsősorban a (nehéz)gépípar fejlesztése által. Ennek oka részben mind a nyugati, mind a keleti blokk államaiban azonos volt: a nyugati (észak-atlanti) szövetség sem tartott kizártnak egy nagyméretű kelet-nyugati összecsapást, s a fegyverkezés ezért ezt az iparágat nagymértékben segítette eredményesen termelni.

Közép-Kelet Európa (a volt európai szocialista országok) – amelynek formálisan a háborúból nyertesként kijövő országai is hatalmas fejlettségi (és totálisan elhibázott voluntarista ideológiai) hendikeppel indultak neki a 20. század második felének – lényegében évtizedekig azaz volt (?) elfoglalva, hogy a *feudalizmus jellemvonásait levethesse*, ide értve annak valamennyi tudati ismérvét. Ez annál nehezebb volt (?), mert az *újjgyarmatosítás* minden eszközzel ennek a változásnak ellenében hatott. A felülről lefelé, centrálisan irányított társadalmak kényszerű formációi, az alulról építkező szervezetek megalakításának, esetleg működésének lehetetlenné, vagy a centralizált szervezeteknek alárendelve formálissá téve azokat nem adott módot arra, hogy a feudalizmus legfontosabb jellemvonásai eltűnjenek, s meginduljon a nyugati értelemben vett modernizáció. (Jól példázza ezt a fáziskésést az a tény, hogy Ausztria és Magyarország gazdasági mutatói még a negyvenes évek végén, az ötvenes évek legelején is azonos szinten álltak, ám néhány évtizeddel később – ha nagy szavakat akarunk használni – fényévnnyire távolodtak el egymástól.

De ugyanez elmondható a háború előtti Finnország és a szovjet tagköztársaság sorára juttatott Észtország összehasonlításakor is.)

Az talán természetes, hogy a *modernizáció* (és különösen az ún. második modernizáció) körüli viták – legalábbis nyilvánosan – a nyugat-európai irodalomban kerültek a szakmai érdeklődés fókuszába. Hiszen egy társadalom – mint amilyen pl. a magyar volt majd' fél évszázadon keresztül – amennyiben „udvari” ideológusai szerint egyenes úton halad az osztály nélküli társadalom felé, annak nem kell ilyen dolgokkal foglalkoznia, mert evidens volt: a nyugaton agyontárgyalt problémák nálunk – természetesen a párt ideológusainak bölcs útmutatásait követve – önmaguktól megoldódnak.

Az előbbi, tudatosan kissé sarkított megjegyzés nem feledtetheti, hogy valóban borotvaélen táncolt az, aki kétségbe mert vonni néhány alapvető „hittételt”. (A hittételek természete már csak ilyen, akármiféle dogma az alapja.) Azonban az *ellentmondások* különösen a kelet-nyugat párbeszéd megindulásával *egyre nyilvánvalóbbakká váltak*. Ezt egy ideig sikerült a Nyugat magánügyének feltüntetni, azonban a légköri atomrobbantásoktól, illetve azoknak a Föld lakóira gyakorolt esetleges káros hatásainak közreadásától kezdve elindult az a folyamat, ami – természeti katasztrófánál maradva – a csernobili atomerőmű felrobbanásában kulminált, és vált egyben – a maga nemében világsédként – a Földön élők sérülékenységének szimbólumává.

A modernizáció – Európa különböző térségeiben más-más módokon, irányokban és intenzitással tovább folytatódott. Ami – különösen az 1989–1990-es változásokkal egy időben – nyugaton felgyorsult, keleten pedig megindult²³, az a *gazdasági prioritások* általános érvényre jutása és juttatása. Tény, hogy ennek végrehajtása sok esetben a szocializmusból már jól ismert voluntarista módszereket „modernizálva”, azaz az eszközöket és módszereket nem változtatva – csaknem mindenáron – történt meg.

A következmények mostanra már jól ismertek: *mind a szabadság mind a biztonság esznéje és gyakorlata sok esetben sérül*, s ma úgy tűnik, hogy korántsem a sokak által óhajtott egyensúly felé tendál.

A világtársadalom összetétele, változása, következményekkel

Az első, második, harmadik világ érdekei, vágyai, törekvései és megoldásai

Amint az előző fejezetekből is kivehető, a múltba tekintés időhorizontja egyre szűkül, s mindinkább azokra a történésekre igyekszem a figyelmet irányítani, amelyek a közelebbi és távolabbi jövőt már közvetlenül vagy még csak közvetve, de *kétséget kizáróan* befolyásolják.

A *20. század második felére* előbb a (nyugat-európai) gyarmati függőség felszámolódása, az ennek kivívásához szükségessé vált függetlenségi harcok nyomták rá bélyegüket. Ez legmarkánsabban Afrikában jelentkezett, de az ázsiai szubkontinens

²³ Csiríri persze a volt szocialista országokban elérhető szabadságfokok függvényében már korábban is jelentkeztek, sőt a „húzd meg – ereszd meg” politika hatására hol felgyorsultak, hol lelassultak.

számos országában is – politikai megfontolásoktól nem mentes – küzdelem folyt a nemzeti önállóság kivívásáért vagy visszaszerzéséért. Később az önállósult, országhatárokkal körbevett, formálisan legalábbis független államok különös helyzetet teremtettek, folyamatokat indítottak el, amelyek sok helyütt máig sem zárultak le. A szabadság, a függetlenség elérése és megtartása népiértásokkal és nyomorral kéz a kézben járt, s talán a történelemben soha nem tapasztalt fizikai és morális kegyetlenséggel folyt, egyes helyeken folyik jelenleg is, aminek nem látni a végét. A *koraközépkori Európa hatalmi harcai és viszonyainak probléma-megoldási módszerei köszönnek vissza*, azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy az érdekérvényesítés sikeréhez ezúttal is a legkorszerűbb technikai vívmányokat vetik be, ami a modernitás időszakában – „eredményességét” tekintve több nagyságrenddel tér el a korábbi évszázadok eszközeitől és módszereitől. Eközben azonban az egykori despoták kései szellemi örökösei az európai középkor nyomorával vetekedő szegénységet zúdítanak a védtelen, nincstelen, folyton menekülő, jórészt tanulatlan, frásztudatlan, dolgozni, munkát végezni képtelen, minden szempontból teljességgel kiszolgáltatott lakosságra.

A *szabadság* tehát e térségekben nemhogy nem párosult a *biztonsággal*, de a *kettő köszönő viszonyban sincs egymással*. Más megközelítésben: a felszabadulás a gyarmati uralom alól a szabadságnak csak a lehetőségét hozta meg. (Azaz a nemzetek függetlenségét, ami persze sokhelyütt térképeken továbbra is még az egykori gyarmatosítók által vonalzóval meghúzott határok között van érvényben, bár a továbbra is törzsi struktúrában élő népek esetében a „nemzet” szót, földrajzi hovatarozástól és országhatároktól függetlenül, akár zárójelbe is tehetjük.) A régi rend lebomlásáig az egykori gyarmatbirodalmak felszabadító mozgalmak között még nagy volt az egység. Az új államiságnak és szomszédosági viszonyoknak – legalábbis a mi fogalmaink szerinti – demokratikus megteremtése azonban már nehézségekbe ütközött. (De mintha hasonló problémák a mi régióinkban sem lennének teljesen idegenek, hiszen az európai kultúra hagyományai e környéken se mindig tudták ezeket az ellentéteket verbális mederben tartani.)

A világ hatalmas térségeiben diktatúrák tartják kordában az indulatokat és feszültségeket, sok helyütt a régieket újak váltották fel. A 21. század első évtizedének egyik – sokak által még mindig nem érzékelt – nagy tanulsága, hogy a *szabadságot és demokráciát nem lehet erőszakkal exportálni*, s a magát fejletlenek tartó európai-amerikai, alapvetően a *zsidó-keresztény kultúrán alapuló morált sem lehet erőszakkal rákényszeríteni* a más felfogást hirdető kultúra követőire.²⁴

Erre ld. pl. *Ujjongva készülnek a bagdadi cipődobáló hétfői szabadulására az arab világban* címmel megjelent közlést: „Ujjongva várják az arab világban, és ajándékokkal fogják elhalmozni azt az iraki újságíró, aki tavaly egy bagdadi sajtótájékoztatón hozzávágta cipőjét George Bush akkori amerikai elnökhez; az újságíró várhatóan hétfőn szabadlábra helyezik. Zaidi valóságos népi hős lett az arab világban, rendkívüli tisztelet övezi. Tentéről az az általános vélekedés az arabok között, hogy jogos, hazafias cselekedet volt. Elítélésakor tiltakozó megmozdulások voltak többek között Marokkóban, Egyiptomban, a Gázai övezetben és Londonban is, szabadulása alkalmából pedig ünnepeket tartanak, és ajándékokkal halmozzák el. Moammer el-Kadhafi líbiai vezető állítólag bátorság érdemrenddel tünteti ki Zaidit. A katarai emírtől állítólag több sportautót kap ajándékba, és egy arany lovat, és több

Gazdasági és politikai érdekek és értékek konfliktusának küzdelme nem újkeletű, azonban lehetséges – kedvező vagy kedvezőtlen – következményeit tekintve valószínűleg a történelem során még soha nem volt ennyire kiélezett. Gillespie²⁵ hívja fel a figyelmet arra, hogy az elmúlt évtizedekben a neoliberais gazdaságpolitika magába szippantotta a világ számos periférikus részét. A neoliberalizmus szabadkereskedelmet, deregulációt, privatizációt és a jólét csökkenését eredményezte. Igaz ez akkor is, ha nem szóltotta fel az államokat a szociális kontroll és a jogi kényszerintézkedések felszámolására. Ez azonban túllép a nemzetállamok határain. Az Amerikai Egyesült Államok pl. a 20. században a világ számos területén hegemon szerepre tett szert. A kapitalizmus globalizálódásától kezdődően, a nemzetközi szervezeteken keresztül, amelyek a világkereskedelmet uralják, már önmagában is a modernitás domináns erejévé vált. A javak zöme egy szűk kapitalista elit kezében összpontosul. Ennek következménye a jövedelmek egyenlőtlensége, a kontrollintézmények megerősödése és fokozott strukturális erőszak a perifériákon. A neoliberalizmus okozta krízis leküzdése a szociális igazságosság perspektívájának felvázolásával indulhat meg.²⁶

A probléma részletes megismerését segíti elő részint *Wallerstein* neomarxista irányultságú vilárendszer-elmélete,²⁷ *Giddens* neo-weberiánus értekezései,²⁸ különös tekintettel *Giddens* globalizációs-elméletére.²⁹ Ezek tanulmányozása során kérdésként az merül fel, hogy a világ vajon melyik irányt követi inkább: a világ-birodalom-té- (world-empire) vagy a világ-gazdaság-té- (world-economy)?³⁰ Az USA esetében ez nem kérdés, az elsőn keresztül látja a másodikhoz vezető utat.

Épp e sorokat írom, amikor a világ 2001. szeptember 11-ére emlékezik. Ekkor akartak a pénzvilág és a gazdasági hatalom szimbólumát megtestesítő Amerikai Egyesült Államok legfontosabb intézményeire – a mi világunk szóhasználatával élve: terroristák – részben sikerrel,³¹ döntő csapást mérni. A nagyhatalom nem rendült

arab családfő is megkereste a családot azzal, hogy az újságíróhoz adná a lányát feleségül.” In: Stop.hu 2009.09.13.

²⁵ Gillespie, W (2006): *Im.*

²⁶ Az USA fentiekben részletezettek szerinti globalizációs politikájának első szakmánya egyébként Dél-Amerika volt. (Gillespie, W (2006): *Im.* (24. old.)

²⁷ Wallerstein, I (1974): *Im.*; Wallerstein, I (1980): *The modern world system II: Merchantilism and the consolidation of the European worldeconomy, 1600–1750.* New York: Academic Press.; Wallerstein, I (1989): *The modern world system III: The second era of great expansion of the capitalist worldeconomy, 1730–1840s.* San Diego, CA: Academic Press.

²⁸ Giddens, A (1981): *A contemporary critique of historical materialism.* London: Macmillan.; Giddens, A (1984): *The constitution of society: Outline of the theory of structuration.* London: Macmillan.; Giddens, A (1985): *The nation-state and violence (A contemporary critique of historical materialism, Vol. 2).* Cambridge, UK: Polity.

²⁹ Giddens, A (1990): *Im.* Idézi Gillespie, W (2006): *Im.* (25. old.)

³⁰ Gillespie, W (2006): *Im.* (25. és köv. old.)

³¹ Az „első világ” országai mélyen hallgatnak arról, hogy a terrorfenyegetettség hatására fellépő, az országokat a legfelső (kormányzati) szinttől a legalsó (lakossági) szintig elárasztó szorongás leküzdése mibe kerül. (Mert, hogy jórészt eredménytelen, azt már számos példa bizonyítja.) Mindenesetre a széles értelemben vett biztonsági iparnak nagy profitot hozott, s rengeteg embernek biztosít munkát, ami – eltekintve a tevékenység lényegének haszontalanságától – nem utolsó szempont.

meg, azonban a támadás következtében – ahogy az már a háborúkban megszokott – rengeteg ártatlan ember vesztette el életét, családját, hitét egy békésebb világban. Ami a valódi tragédia, hogy amíg a világ egyik része gyászol, addig a másik ünnepel, mert ezek az életüket feláldozó kamikáze-pilóták példát mutattak bátorságból, a háttérben – a mai napig jórészt fantomként megbúvó – ismeretlen szervezők pedig bebizonyították, hogy a világ gazdaságilag legerősebb országai azok kormányaival, lakosaival együtt megfélemlíthetők, sőt – hitük szerint – egyszer majd le is győzhetőek. Ismét előkerül a „magunkfajták” és a „magukfajták” közötti, egyelőre áthidalhatatlannak tűnő – totális ellentét jóról és rosszról, végső soron arról, hogy *melyik morál a követendő.*

Azt ugyan a *politikuskok* a világ legkülönbözőbb részein szeretnék elhíttetni az érdekszférájukba tartozó tömegekkel, hogy *egyetlen igazság* van, s aki ezt a tételt nem fogadja el, az nem ellenfél, hanem a gonosz birodalmába sorolandó ellenség. Az a felvilágosult kisebbség azonban, amelyiknek reprezentánsai pl. felmerték tenni azt az „illetlen” kérdést, hogy ugyan a 09/11 valójában mire volt egyfajta válasz, már rég túljutott ezen. Egyelőre kevés az esély gyökeres áttörésre, nézetkülönbségek kölcsönös tolerálására, pedig – ha más nem – a világ valamennyi nációjának és képviselőinek érdekei ezt sürgetik. A tiltások, az erőszakra erőszakkal történő válaszdandó módszereinek alkalmazása mindenkinek csak veszteséget jelent, s mérték-telenül pazarolja az emberiség számára (még) rendelkezésre álló erőforrásokat. Máskülönb erősen emlékeztet (legalábbis) az első világ hangadói által olyannyira elítélt „szemet szemért, fogat fogért” elvre, annak 21. századi „zanzásításában”.

Visszautalok egyrészt a Római Klubba tömörült tudósok egykori megállapításai-ra,³² másrészt a jövő prognózisának kialakítása során kikerülhetetlen alapl-műre: Ulrich Beck 1986-ban megjelent monográfiájára.³³ A legkülönbözőbb tudomány-területek képviselői nemcsak – közvetlen megfogalmazásban – felvázolták azokat a szcenáriókat, amelyek a világ lakosságára várhatnak, hanem – többnyire közvetve –

³² A Római Klub (angolul *Club of Rome*) egy nem üzleti szervezet, amely globális eszmecserét folytat különböző nemzetközi politikai kérdésekkel kapcsolatban. A szervezet székhelye kezdetben Hamburg-ban volt, amelyet 2008. július 1-jén a svájci Winterthurba helyeztek át. A klubot 1968 áprilisában alapították. Az ötlet egy olasz gyáriparostól, Aurelio Pecceitől és a skót Alexander Kingtől származik. Aurelio Peccei akkor a Fiat és az Olivetti vezetőségének tagja és az Italconsult tanácsadó cég elnöke volt. Alexander King a párizsi székhelyű OECD-nél volt a tudományok, technológia és az oktatási terület igazgatója. A két ötletgazdának sikerült az emberiség jövőjét illető kérdésekről egy konferenciát szervezni Rómában az Accademia dei Linceiben, amely azonban nem vezetett a várt sikerhez. A konferencia után hat résztvevő találkozott: Aurelio Peccei, Alexander King, Hugo Thiemann, Max Kohnstamm, Jean Saint-Geours és Erich Jantsch. A csoport célul tűzte ki az ötleteik további megvalósítását és elnevezték magukat *Club of Rome*-nak. (Forrás: Wikipédia, a szabad enciklopédia.) Peccei, Aurelio: Kezünkben a jövő. A Római Klub elnöke világproblémákról. Gondolat 1984; Meadows, Donella H-Meadows, Dennis L-Randers, Jorgen-Behrens, William W: The Limits To Growth. A Report to The Club of Rome. Universe, 1972. Tömör ismertetését ld. Eduard Pesteltől. In: <http://www.clubofrome.org/docs/limits.rtf>. Meadows, Donella-Randers, Jorgen-Meadows, Dennis: növekedés határai 30 év múltán. Kossuth Kiadó, 2005.

Beck, Ulrich (1986): Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

arra is utaltak, hogy a kedvezőtlen következmények elkerüléséhez *összefogásra* (és nem vallás-, nemzetiségi, törzsi, gazdasági és még sok más részérdekeket favorizáló háborúkra) van szükség. Amennyiben ez elmarad, a világ (és annak bármelyik régiója) további sorsának alakulásában a költség-haszonelemzés egyre kedvezőtlenebb arányokat fog mutatni.

Jelenleg az ún. első, a második és a harmadik világ (már nem Észak-Dél konfliktussal van dolgunk) – elsősorban gazdasági, másodsorban kulturális helyzete folytán – gyökeresen eltér egymástól, akár érdekeit, akár vágyait, akár törekvéseit, akár ezen törekvések megoldásait vesszük górcső alá. A *gazdasági és kulturális különbségek* meghatározzák a prioritásokat, s a véleményeket a „másik világ” törekvéseivel kapcsolatban. Ahol az éhezés a legfőbb probléma, ott kevesebb figyelem fordítódik a jövő környezetének károsítására. Ahol a (gyakran csak szűk körben hasznosuló) látványos gazdaság vallási alapon nyugvó világalmai törekvésekkel párosul, ott a döntéshozók kevésbé összpontosítanak a hatalmi célok elérésének az egész világ fennmaradását kockáztató lehetséges következményeire. Ami közös, az a gyakran rejtve maradó vagy tudatosan álcázott *célkitűzés*: a vélt vagy valós, rövid távú haszon elérése minél kisebb befektetések árán, a világ sok térségében csak egy szűk hatalmi réteg számára.

Ebből következik, hogy nemhogy világméretben alkalmazható büntetőjogi kodifikáció, az ún. *nemzetközi büntetőjog megalkotása elképzelhetetlen, de a bűn és erény fogalmában és tartalmában sem lehet nemzetközi konszenzust teremteni*. Az egyes régiók – (számomra nem kétségesen) alapvetően a vallás gyökereiből táplálkozó kulturális ideológiai különbségekre visszavezethetően – jóról és rosszról alkotott, általánosan elfogadott nézetrendszere összehétközhetetlen, ezért – mint erre korábban már számos alkalommal utaltam – *kizárólag az érdekek mentén lehet konszenzusos döntéseket hozni és a szélsőséges nézeteket (minden oldalon) a perifériára szorítani*.

Kockázatok a társadalmakban és ezek kezelése eltérő dimenziókban

A világ különböző régióiban és társadalmi (makro), réteg (mezo) és kis (mikro) közösségeiben a *kockázat-felismerés és -kezelés jelentős eltéréseket mutat*. Minél kisebb egy közösség, annál inkább a lokális problémákra összpontosul a figyelem, s minél inkább nő a közösségek horizontja, annál inkább kerül előtérbe a távlatos gondolkodás.

Ebből több következmény adódik. Ezek közé tartozik, hogy a *napi megélhetési gondokkal küszködő emberek* figyelme esetleg nem terjed ki még a közvetlen lakókörnyezet szennyezésére sem, s ennél is kevésbé foglalkozik azzal, hogy mi történik, ha a saját maga által is keltett szennyezés folytán ihatatlanná válik a vize. Az pedig végképp nem érdekli, hogy a globális felmelegedés milyen hatással jár esetleg a saját maga vagy utódai életlehetőségére, -minőségére.

A *kockázatkezelési kultúra* megváltoztatása pedig nem megy „vezényszóra”. Csak hosszú idő alatt, és erre alkalmas meggyőzési módszerek kecsegtetnek eredménnyel. A szokások megváltoztatásának *legkevésbé megfelelő* módszere különféle

kényszerintézkedések (ezek sorában büntetések) alkalmazása, mert ez a gyakran alkalmazott (bár egyszerű) technika *nem teszi lehetővé* az elvárások interiorizálását, önkéntes követését, a *jogi parancs morális parancsá válását*. Ha az adott szinten akár a racionális, akár az emocionális támasz hiányzik vagy nem kielégítő: az elvárásokból *csak akkor és csupán annyi* valósul meg, amikor és amilyen mértékben az *ellenőrzés* és a nyomában járó *büntetés* (vagy annak fenyegetettsége) ezt ki tudja kényszeríteni. Még ebben az esetben sem lehetetlen, hogy az egyéni érdekek felülírják a parancsokat, más szavakkal: a büntetés lehetőségével szembenézni kényszerülő egyének, közösségek úgy vélik: *megéri a tiltott cselekvés végrehajtása*, mert értékrendjükben még ebben az esetben is az előny (haszon) mértéke meghaladja a hátrány (kár) értékét.

A különféle – különösen az emberek számára újdonságnak számító – kockázatok elfogadásában vagy elutasításában nagy szerepet játszanak azok a csoportok, személyek, illetve akik valamilyen oknál fogva alkalmasak arra, hogy a „tudatlanokat” felvilágosítsák a helyes szemléletről. Más megközelítésben: döntő szavuk lehet azoknak, *akikben hisznek az emberek*, akik a maguk (hamis vagy valódi) igazáról meg tudják győzni a „célcsoportot”. Ezek köre hajdan a (különböző vallások) papjaira vagy más megkülönböztetett, általában köztiszteltetben álló személyekre (sámánokra, varázslókra) korlátozódtak, manapság azonban már se szeri, se száma ezeknek a „bölcsek kútfőinek”. A világ bonyolultságának, a folyamatok és azok hatásai áttekinthetetlenségének növekedésével ezek jellegükben megváltoztak, módszereik átalakultak és hatósugaruk a korábbi sokszorosára növekedett.

Vannak közöttük olyanok (egyes emberektől kezdve multinacionális cégekig), akik, illetve amelyek *kizárólag üzleti vállalkozásuk sikeresebbé tétele érdekében* játszzák el véleményformáló szerepüket. Vannak, akik – illetve amelyek – *tudományos (vagy épp áltudományos) módszerekkel végzett kísérletekkel kívánják igazukat bizonyítani*. Vannak, amelyek mögött – felismerhetően vagy rejtve – *nagyhatalmú gazdasági érdekkörök* húzódnak meg.³⁴ És vannak, akik egyszerűen *„feltűnési vizetetéséből”* akarják az embereket a maguk igazáról meggyőzve *publicitáshoz* jutni.

A különös az egészben az, hogy míg ezek a törekvések – általában – a *diktatúra* körülményei közepette vagy az ún. második nyilvánosság területén voltak kénytelen működni, vagy egész egyszerűen tilalom hatálya alatt álltak (kivéve természetesen a

³⁴ Ld. erre pl. a következő idézetet (nálunk szemérmesen új típusú influenzának átnevezett, valójában sertésinfluenza [Schweinegrippe] nevű, H1N1 típusáról van szó): „Amilyen hisztérikus a tülekedés a vakcináért, olyan heves az ellenállás, a kétely is vele szemben. Neves orvosok, immunológiai intézetek vitatják a szerek hatékonyságát. Orvosok és növények több országban – így nemrég Magyarországon is jelezték, hogy nem bíznak az egyelőre ismeretlen szerben, és nem is kívánják beoltatni magukat. A költséges vakcináknál, mondják, amelyeknél a mellékhatások megnyugtató kipróbálására sincs idő, többet ér a rendszeres kézmosás. Több ismert epidemiológus – így például a brit Tom Jefferson – kijelentette, hogy az anyagi érdekeken kívül egyetlen okát sem látja az influenzaoltásnak. Jefferson a WHO-t is bírálja, a szervezet szerinte a bomba üzlet érdekében változtatott a világjárvány eddigi definícióján, kivéve belőle a 'nagy mérvű halálozási arány' kitételt.” In: Beoltva. Vakcinagyártók üzlete. HVG szerkesztésű cikk. 2009. szeptember 5. 75–76. old.

diktatúra vezéreszméit és azok holdudvarát), addig a *demokrácia* közegében szinte korlátlan lehetőségekhez jutnak tanaik terjesztésében. Élnek, olykor visszaélnek a *szólas- és vélemény-nyilvánítási szabadság* lehetőségével, s nem ritkán személyesen (pl. egyik helyről a másikra vándorló „mélyzöld” lakosság-felvilágosító kommandók egyes beruházásokkal kapcsolatos népszavazások befolyásolására), időnként költséges és kitaró agresszív reklámtevékenységgel (pl. gyógyszer- és kozmetikai ipar) próbálják meg a tájékozatlan laikust „felvilágosítani” a helyes magatartásról.

Ezek a „tudatlan és tájékozatlan” embereket érő befolyások nem ritkán korántsem függetlenek a *politikai befolyástól*. Előfordul, hogy politikai pártok – mintegy ékként – maguk előtt tolják a „független” szakértőket (általában pénzelik őket, sikeres működésük jutalmául politikai szerepvállalást ígérnek és adnak nekik), érdekeik elismeréseként különféle szakértői és felügyelő bizottságba protezsálják őket, ami természetesen már egy más minőséghez, a *politikai alapokon szervezett korrupcióhoz vezet* el bennünket. Ennek mélyrétegeibe nem kívánok belemenni.

Ez a tevékenység nemcsak arra lehet alkalmas, hogy valós, az aktuális „akciózásnál” fontosabb dolgokról terelje el a tájékozatlan és hiszékeny emberek figyelmét (akik száma, illetve számaránya a lakosságon belül annál nagyobb, minél inkább tekintélyelvű egy társadalom), hanem arra is, hogy direkt szavazatokat szerezzen a mozgalmat irányító *politikai erő*knak. Ezek – legalábbis a látszat szintjén – egyrészt csak követik a szakértők álláspontját, másrészt tőlük teljesen függetlenül is azonos nézeteket vallanak, azonos célokért küzdenek. Így a mozgalmárokbá fektetett erőforrások kettős haszonnal járhatnak: (pl. népszavazás által) megakadályozhatnak bizonyos (esetleg valóban hibás) tevékenységeket, másrészt szavazatkumuláló hatást is maguk után vonhatnak.

Ezeknek a tevékenységeknek mederben tartása vagy elvadulásának lehetővé tétele a demokrácia egyik próbaköve. Szabadság, szabadosság, káosz lehetősége áll az egyik, rend, biztonság, erőszak a másik oldalon, s a kettő gyakran egymásba bonyolódik. (ld. például az egykori Duna-kör ténykedéseit, a német atomvonatok elleni évenkénti tiltakozásokat, a legkülönbözőbb Greenpeace akciókat, s a mögöttük meghúzódó érdekeket és érveket. De ide sorolhatjuk az újabb és közelebbi környezetünkben a magyarországi atomtemetők, hulladékmegsemmisítő telepek helyeinek kiválasztását és ezek népmozgalmakba torkolló blokkolását.)

Az ország „egyszerű lakosa” azonban általában nehezen, sőt egyre nehezebben mozgósítható ilyen akciókhoz. (Erre utal a népszavazási kezdeményezésekkel kapcsolatos érdektelenség, ami a szavazási hajlandóságban egyre lefelé tendáló arányokban válik mérhetővé.) A *kockázat az emberek többsége számára* elsősorban a mindennapi élet biztonságában keletkező és általa is jól érzékelhető réseket jelenti. Például azt, hogy aránytalanul megdrágul az áru, amíg a termelőtől a fogyasztóhoz eljut. Azt, hogy csapnivaló a tömegközlekedés, és ha még van állása (ez jelenti jelenleg a legnagyobb rizikót a munkában levők jelentős része számára), akkor idejében odaérhet-e munkahelyére. Azt, hogy maga és családja túlélője lesz-e a gyakran kaotikus állapotokat tükröző ún. közlekedésbiztonságnak. Azt, hogy a városlakó mire hazaér, értékeit lakásában találja-e még, az önellátásra berendezkedett falusi

ember beérett terményét maga tudja-e leszedni és elfogyasztani, vagy egy éjszaka ettől mások már „megszabadítják”. A félelmi és szorongási vizsgálatok jól mutatják a megélt kockázatokat és ezek rangsorát.³⁵

A MEGÉRTÉS ALAPJAI

Tények

Félelem és szorongás regionális, társadalmi (állami), közösségi (csoport), egyéni szinten

A félelem és a szorongás az emberi életminőség egyik fontos meghatározó eleme. A kettő nem azonos, bár sokan vannak, akik egyik fogalmat a másik szinonimájaként használják. Egyszerű megkülönböztető ismérvként fogadhatjuk el, hogy amíg a félelem tárgya konkrét, addig a szorongásé elvont.

Az emberek, közösségek életére mindkettő jelentős hatással van. Egyik oldalról elbizonytalaníthatja őket, másik oldalról megsokszorozhatja erejüket, hogy saját védelmüket, biztonságukat – és előbb-utóbb biztonságérzetüket is – megnöveljék.

A szorongásos állapot azonban kóros méreteket is ölthet, és államok, sőt államszervezetek tevékenységét befolyásolhatja. Ekkor billen át a racionális óvatosság és elővigyázatosság az irracionális tartományába tartozó fóbia állapotába. Az irracionális pedig veszélyes döntések és cselekvések inicializálója lehet. Ilyenkor a legfőbb probléma az, hogy az irracionális köntörfalazására – legalábbis a problémák gyökerét, a valódi okokat nem ismerő felületes szemlélő számára – racionálisnak tűnő döntések születnek. (Így pl.: Melyik ország vagy országcsoport melyik másikat akarja megtámadni, s ennek megelőzésére, kivédésére milyen ellenintézkedéseket kell megtenni? Ugyanez előfordulhat két szomszédos ország között vagy akár egyetlen országon belül is, olykor súlyos, nehezen korrigálható következményeket vonva maga után.)

Gyakran ezek mögött a szorongások mögött egyazon pszichés jellemző működik: valami miatt a saját képesség és erő alul-, a valós vagy vélt ellenség erejének, képességeinek felülbecsülése. A vélt vagy valós veszélyek túlereagálásának számos oka lehet, kezdve a támadás megelőzésére szolgáló alternatívák ismeretének hiányától a különféle tévútra vezető (valójában valóságtartalmát tekintve kontrollálatlan) információk befogadásán (hitelesnek tekintésén) át a környezet által sulykolt vagy történelmileg kialakult inadekvát válaszreakciókig.

³⁵ Ld. erre Korinek László számos viktimológiai témájú munkáját, így pl. Korinek L. (1988): Rejtett bűnözés. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest; Korinek L. (1997): A félelem elmélete és felelőssége. Kriminológiai Közlemények 55. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 140–150. old. Az Országos Kriminológiai Intézet kutatásaiból ld.: Irk F. (szerk.) (2004): Áldozatok és vélemények I–II. OKRI, Budapest.

Okok

Tapasztalatok

A problémakezelés elképzelhetetlen az okok feltárása nélkül. Ezek egy része a múltbeli tapasztalatokból ered, ezért érdemes őket alaposan szemügyre venni. A társadalmi-gazdasági változások (emlékeztetőül: még mindig erről van szó) az egyes emberekből éppúgy, mint a mindenkori hatalom gyakorlóiban mély nyomokat hagytak. Ítéletek születtek a környezethez való viszonyuk alakulásáról, mások viselkedéséről, és ezek gyakran – mint egy lávafolyam, ami előbb-utóbb megkövül, és mozgathatatlaná válik – *előítéletekbe* merevedik. Mihelyt a véleményformálás ezt a szintet eléri, csak nagyon hosszú folyamat és rengeteg erőfeszítés árán lehet (ha egyáltalán sikerül) ebben változást elérni. Ez az előítélet egyúttal számos más, a kooperációt akadályozó – és a modernizációhoz szükséges együttműködést igénylő – jellemzővel is társul. Ilyen pl. az egyik fél rosszindulata, felsőbbrendűségéből fakadó viselkedése (ami a másik oldalon az alárendeltség érzetét váltja ki) stb. Ezek az előítéletek többnyire nem alaptalanok, vagy ha igen, a múltban megtalálhatók azok a csomósodási pontok, sőt okok is, amelyek az ilyen gondolkodásmódot táplálják.

A politika vezéralakjai – különösen antidemokratikus viszonyok között – ezekbe a hagyományokon alapuló gyökerekbe előszeretettel kapaszkodnak bele, s különösen nehéz vagy nehezedő, szétzilált vagy szétzilálódás folyamatában levő társadalmi viszonyok között kitűnő szavazatmaximáló (diktatúrákban az ellenségkép állandó felemlegetésével népszerűtlenség-csökkentő vagy éppen népszerűség-növelő) eszközként használják. A dicső múlt, az „egyedül vagyunk”, a „mások kizsákmányolása miatt tartunk ott, ahol” és hasonló szövegek remekül képesek csoportok és egyének racionális gondolkodását háttérbe szorítani és az érzelmek világába terelni.

Ez azért veszélyes, mert a világban a globalizáció feltartóztatatlan folyamat, a kockázatok mennyisége és minősége a korábbiakhoz képest jelentős mértékben megnőtt és átalakult, a válaszok egyre inkább halogathatatlan döntéseket igényelnek.³⁶

Hírek és rémhírek, nézőpontok

Már a korábbiak során is megemlítettem: a lakosság nem elhanyagolható hányadának sem arra nincs lehetősége, hogy különféle információkat kontrolláljon, sem arra, hogy eltérő álláspontok közül az objektíve helyeset válassza. (Már, ha egyáltalán létezik ilyen az alternatívák között, és nem csak féligazságok állnak rendelkezésre.) Épp ezt használja ki a gyűjtőfogalomként *propagandának* nevezhető esz-köztár, amelyik arra épít, hogy az embereket (kit racionális, kit emocionális eszkö-

³⁶ Emiatt (is) vallják sokan, hogy az ENSZ szerepe nemcsak hogy leértékelődött, de épp lassúsága és a szereplők kompromisszum-képtelensége okán a szervezet sorsa gyakorlatilag megpecsételődött. Egyes szervezeteinek (pl. WHO) felemás szerepléséről már említést tettem. Ez és más hasonló, végső soron döntésképtelenségbe torkolló, a vég nélküli vitáknak helyt adó intézmény nem alkalmas a 21. században keletkező konfliktusok kezelésére.

zökkel) a maga nézeteiről meg tud győzni, az általa hirdetett álláspontját el tudja fogadtatni. Anélkül, hogy ennek a bonyolult – és ma már gyakran nagyon költséges – meggyőzési technikának a részleteibe belemennék, azt azért látnunk kell, hogy általában a hangosabb, a tömegkommunikációt „fogyasztó” társadalmakban a nagyfogyasztók érzelmeire erősebb hatást gyakorló módszerek az eredményesebbek. Ezeknek a reklámoknak *gyakran semmi közük a valósághoz*, sokkal inkább a lakossági közérzethez, a különféle okok miatt mélyen gyökerező „hitekhez”.

Ennek jó példája valamennyi, a bűnözési helyzettel kapcsolatos lakossági adatfelvétel, ami köszönő viszonyban sincs akár az összбүнözés statisztikai számadataival, akár az egyes бűncselekmény-fajták összбүнözésen belüli relatív gyakoriságával.³⁷

A különféle kutatások azt is kimutatták, hogy az emberek sokkal *érzékenyebben* viselkednek a *magukat, valamint közvetlen környezetüket* itt és most, tehát azonnal vagy bármikor a közeli jövőben érő *potenciális veszélyek* iránt, mint a távoli jövőben és bizonytalan valószínűséggel, ismeretlen nagyságrendű lehetséges károkozással szemben.³⁸ A félelmek és szorongások más dimenzióban mutatkoznak meg a *különbözö történelmi háttérrel* rendelkező, és/vagy eltérő kultúrájú népeknél, következőképp a múltból (pl. családi vagy közösségi elbeszélések által) áthagyományozódott emlékképek is nagyban eltérnek egymástól.

Különösen fontos a *hírforrás hitelességének* megítélése. Azokat a híreket, amelyek eredete olyan körre vezethető vissza, amelynek megbízhatóságáról az emberek vagy azok jelentős, esetleg véleményformáló csoportja negatív tapasztalatokat szerzett (pl. kormányok vagy nagy nevű, esetleg nemzetközi rangú intézmények, amelyek korábbi közleményeit az élet nem igazolta, azaz az emberek állításait, közléseit „átverésként” vagy egyszerűen hazugságként élték meg), a lakosság a későbbiek során eleve kételkedéssel fogad.

A *hitelesség* tehát a rövid távú előrejelzésekben alapozódhat meg (akár azért, hogy a jövőre vonatkozóan több szcenáriót, azok előnyeinek és hátrányainak bemutatásával kap kézhez a tájékozatlan, ám érdeklődő ember). Többnyire ennek birtokában teremtődik meg a közép- vagy hosszú távú (tehát a prognózist közvetlenül követő időszakban hatásait tekintve még nem érzékelhető) előrejelzések hitelessége.

Bár az emberek többsége az *egyetlen igazság* bemutatását kedveli, megfelelő indokolás esetén készséggel elfogadja a *többféle lehetőség* prezentálását is azoktól, akik állításainak – mint említettem – tapasztalati alapon, eleve hitelt ad.

A rizikótársadalom egyik fő *veszélyforrása* az ún. *archaizálás*, a gyorsan változó jövő tényének tudatos, de leginkább tudattalan negligálása, ezzel együtt az említett kifejezésben összefoglalható múltba tekintés. Sokan azt gondolják, hogy a 21. században változatlanul vagy csak csekély módosítással alkalmazhatók a korábbi évszázadokból átörökölt államvezetési, -szervezési vagy éppenséggel életvezetési módszerek és stratégiák. Bennünket, mint az *Európai Unió* egyik tagállamát e nagy-

³⁷ Ld. erre részletesen: Kó József: A бűнözéstől való félelem. In: Irk F (szerk.) (2004): Im. 57–84. old.

³⁸ Kindler József: Kockázat, bizalom, gyanakvás. Világosság 1984/6. 349–357. old.

régió problémái és probléma-megoldási lehetőségei érdekelhetnek és érinthetnek elsődlegesen. Azok a módszerek és eszközök, amelyekkel a menekültügyi, a nemzetben belüli és a bevándorolt kisebbséget „kezelik”, (az első és a második modernizációban) a gazdasági kapcsolatokat koordinálják. Miképp őrzik a hagyományokat, s emellett a *második modernizáció* szakaszába érve hogyan alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez és inicializálják saját maguk és környezetük jövőjét?

A *tudástársadalom* nem nélkülözheti a hagyományokat, azonban a hiedelmek és tévhitiek – akár hatalmi-uralmi, akár középszintű igazgatási mechanizmusok működtetési módszereiben, akár lakossági vagy lakosság-csoport szinten – lassíthatják, sőt meg is akaszthatják az *alkalmazkodást*. Ezek általában az érdekek mentén válnak nyilvánvalóvá, s ebben az érdekegyeztető, -ütköztető folyamatban dől el, hogy a *kooperáció* vagy a *konfrontáció* szemlélete kerekedik-e felül.

Jelenleg térségünk – gyakorlatilag – valamennyi országa rosszul áll minden területen. Képtelen hatékonyan kezelni mind a saját, mind – ahol ez van – a bevándorolt, idegen ajkú *kisebbség* problémáját. Ez különféle szélsőséges szervezeteknek, mozgalmaknak és vallási csoportoknak ad szabad kezét a problémák radikális és a többségi társadalom számára jórészt vonzóan tetsző megoldására, az erélytelen és döntésképtelenné tekintett kormányok helyett. A kulturális különbségek (ide értve az eltérő vallási nézetek által involváltakat is) egy idő után harccá alakulnak, amelyek előbb zárt terekben, gyakorlótereken és imaházakban, később már „élesben” az utcákon folynak. (Ez és a következőkben megemlített jellegzetességek természetesen átlépi az EU-határokat, és gyakorlatilag a világ minden táján hasonló folyamatok zajlanak.)

A kormányok tehetetlennek bizonyulnak a *szegénység* kezelésében, s általában a gazdasági-társadalmi igazságosság elvárásainak teljesítésében. Ennek a következményei azért kiszámíthatatlanok, mert a *harmadik ipari forradalom* teljesen új, mind eddig ismeretlen problémakezelési stratégiát követel a munkaerőpiacon. Ha ennek módszereit és napi gyakorlatát sürgősen nem sikerül megtalálni, akkor a megelőzési bűnözés nem egy kisebbségre korlátozódik, hanem – a világ gazdaságilag fejlett régióiban is – előbb-utóbb kezelhetetlen tömegjelenséggé válik.

Itt látszik célszerűnek felhívni a figyelmet arra, hogy a *viktimizációs veszélyeztetettség* korántsem egyenletesen terül szét a társadalmak különböző rétegei körében. A gazdasági elesettség, a *szegénység* – sokak (tév)hitével ellentétben – a gazdagokhoz képest *nemcsak az elkövetői, hanem az áldozati körben is* szignifikánsan gyakoribb. Különösen érvényes ez a bűncselekmények egyes fajtáira, mint az erőszak és a fenyegetés, de a vagyoni elleni bűncselekmények bizonyos fajtáiban is, amint azt pl. az Egyesült Királyságban, Hollandiában, Franciaországban, Németországban és a skandináv országokban elvégzett kutatás egybehangzóan alátámasztja.³⁹ Ebből a szempontból különösen figyelemre méltóak a skandináv adatok, amelyek annak ellenére, hogy e társadalmak egyenlőtlenségei a többi európai or-

³⁹ Nilsson, Anders – Estrada, Felipe (2006): The Inequality of Victimization. Trends in Exposure to Crime among Rich and Poor. European Society of Criminology Volume 3 (4): 387–412 (388. old.)

szághoz viszonyítva lényegesen kisebbek (bár Európa valamennyi országában az utóbbi évtizedben növekednek), az imént említett végeredmény vonatkozásában azonos képet mutatnak. S ez így volt már az 1980-as és 90-es években is.⁴⁰ A gazdasági hanyatlás vagy recesszió tehát nemcsak a potenciális bűnelkövetőkre, hanem a lehetséges sértettekre is kedvezőtlenül hat. Ennek az a magyarázata, hogy az anomia jelensége a társadalom leszakadó rétegeit általában súlyosan érinti – miként ezt Merton már a 20. század első felében megállapította.⁴¹ Sőt ez a jelenség a gazdasági prosperitás időszakában is megfigyelhető, ha a társadalmi különbségek a korábbi időszakhoz képest jelentősen megnőnek.⁴² Ez húzódik meg a háttérben akkor is, amikor a kutatások – szinte kivétel nélkül – arra jutnak, hogy a viktimizációs szorongás szintén inkább jellemző a gazdaságilag rosszabbul ellátott, szegényebb emberekre, közösségekre.⁴³ Nem véletlenül, hiszen mind a 80-as években végzett angol,⁴⁴ mind az 1974–1994 közötti USA-ban lefolytatott trendvizsgálatok⁴⁵ azt mutatták, hogy a (különösen a szomszédok sérelmére elkövetett) lopások zöme az alacsony jövedelmű néprétegek között a legelterjedtebb. De ez igaz az erőszakos bűncselekmények zömére is, ahol a legszegényebb 20% felülreprezentált az áldozatok körben.⁴⁶ Lényegében hasonló eredmények születtek a Svédországon a 90-es évek első felében végigsöprő válság idején, amikor az áldozatok között kiemelkedő arányt képviseltek, az egyedülálló szülők, fiatalok, a külföldön születettek, és a lakosság legszegényebb 20%-ába tartozó emberek.⁴⁷

Az előbbiekhöz társulnak a *környezeti*ben bekövetkező változások valóban ma még kiszámíthatatlan következményei, amelyek között – a szakemberek egybehangzó becslése szerint – elsőként az *iható vízért folyó küzdelem* válik ma még ismeretlen folyamatok elindítójává.

⁴⁰ Gottschalk, P and Smeeding, TM (2000): Empirical evidence on income inequality in industrialized countries. In: Atkinson, AB and Bourguignon, F (eds) Handbook of income distribution. North Holland: Elsevier Science.; Fritzell, J (2001). Still different? Income distribution in the Nordic countries in a European comparison. In: Kautto, M, Fritzell J, Hvinden B, Kvist, J and Uusitalo, H (eds) Nordic welfare states in the European context. London: Routledge. Idézi: Nilsson-Estrada im. (388. old.)

⁴¹ Merton, RK (1938): Social structure and anomie. American Sociological Review 3, 672–682. old.

⁴² Ld. Nilsson-Estrada im. (388. old.), ill. az idézett Merton tanulmányt (680. és köv. old.), továbbá Young, J (1999): The exclusive society. Social exclusion, crime and difference in late modernity. London: Sage.

⁴³ Mawby, R and Walklate, S (1994): Critical victimology. London: Sage. Levitt, S (1999): The changing relationship between income and crime victimization. Economic Policy Review 5, 87–98. old.

⁴⁴ Trickett, A, Ellingworth, D, Hope, T and Pease, K (1995): Crime victimization in the eighties. British Journal of Criminology 35, 343–359. old.; Hope, T (1996): Communities, crime and inequality in England and Wales. In: Bennett, T (ed.) Preventing crime and disorder. Cambridge: Cambridge Cropwood Series.

⁴⁵ Young, J and Matthews, R (2003): New Labour, crime control and social exclusion. In: Matthews, R and Young, J (eds) The new politics of crime and punishment. Devon: Willan Publishing.

⁴⁶ Idézi: Nilsson-Estrada (2006): Im. (389 és köv. old.)

⁴⁷ Nilsson, A and Estrada, F (2003): Victimization, inequality and welfare during an economic recession. A study of self reported victimization in Sweden 1988–1999. British Journal of Criminology 43, 655–672. old.

MEGFEJTÉS (MAGYARÁZATOK)

Lét és tudat, ennek megélése

A lét határozza meg a tudatot. A 20. század utolsó és a 21. század első évtizedében részint sikerült elérni, hogy ez a mintegy majd' két évszázaddal ezelőtt leírt állítás a feledés homályába merüljön, részint viszont azóta is a különféle világgépet preferáló tudósok és politikusok hevesen támogatnak vagy vitatnak – mindmáig megőrizte időszerezését.

Azok az emberek, embercsoportok, akik, illetve amelyek napi megélhetési gondokkal küzdenek, sosem fognak a világ „nagy” problémáival foglalkozni. Legalábbis addig nem, amíg azok közvetlen hatását nem érzélik. Az emberek többsége számára az *élelem, az ivóvíz és a lakhatás megléte* az elsődrendű kihívás, azok *minősége* csak ezután következik. Tőlük nem várható el, hogy a globális felmelegedés okai ellen lépjenek fel, és az sem kerül figyelmüknek még csak a perifériájára sem, hogy mi fog történni utódaikkal, ha ők nem változtatnak életmódjukon. A napi túlélés gondolatvilágától az ilyen összefüggések rendszeridegenek.

Ezért a mi tudáshalmazunkhoz viszonyítva, érthetően és elfogadhatóan beszűkült szemléletmódjuk már csak azért sem vehető meg, mert az egyébként magukat fejlettnek tekintett országok és országrégiók vezetőinek gondolkodásmódja sem teljesen idegen az előbbitől. A szavak és a tettek nagy távolságra vannak egymástól, és – nem számítva a környezetvédelmi köntösbe burkolódzott, ám a valóságban kizárólag gazdasági megfontolásoktól vezérelt *érdekcsoportok* igyekezetét – a kormányok többsége csak akkor hajlandó „lépni”, amikor az már halaszthatatlan, ám ekkor is kizárólag saját érdekeik védelmét szem előtt tartva, s nem törődve azzal, hogy ez rajtuk kívül milyen káros következményeket von maga után.

A világnak be kell rendezkednie arra, hogy komoly, *távlatos társadalmi átalakításra* csak akkor kerül sor, ha a jelenlegi „felületi kezelések” módszere nyilvánvalóan csődöt mondott, és nem marad más választás, mint a totális megújulás. Az ma még nagy kérdés – és épp ez a rizikótársadalom egyik fő jellemvonása –, hogy a sokak szerint már jelenleg is megkésett beavatkozások, a többek által visszafordíthatatlannak aposztrofált változások milyen további következményekkel fognak járni, s ezek kezelése egyáltalán lehetséges lesz-e, és ha igen: hol és milyen körülmények között lesz sikeres, s ez az eredményes beavatkozás ott vagy másutt milyen kedvezőtlen változásokat fog eredményezni.

A világon ma számos olyan veszélyforrást tartunk számon, amelyekkel csak a következmények kellő ismeretén alapuló önkorlátozással lehet nem visszaélni. A különféle *veszélyforrások egy részének hatása ma még mindenki számára ismeretlen.* Így nemcsak maga a zsarolhatóság jelent veszélyt, hanem az is, hogy amennyiben valaki fenyegetését beváltja, annak vajon milyen következményeivel kell szembenézni. *Felelőtlen hatalmak és emberek* nemcsak a pénzvilágban vannak, ugyanilyen morális „tartással” nem kevesen vannak, akik ha megtehetik, az energiahasználat, az atomenergia-felhasználás vagy a szárazföldi és tengeri élővilág egyensúlyát is hajlandók kockáztatni.

Az már nyilvánvaló, hogy ilyen léptékben mérve a kockázatot, a *hagyományos korlátozó eszközök* (fegyveres fenyegetés, gazdasági embargó, és más eddig is mindig csődöt mondott eszközök) *hatástalanok*. Régió- és világszerte törekvések a globalizált világ gyökeresen eltérő és egymással „köszönő viszonyban” sem lévő morális támaszok mentén a korábbi módszerekkel nem korlátozhatók. Ezt jól mutatták a 20. század második felében lezajlott háborúk, amelyek egy része a 21. században – nemzetközi összefogással – is éppúgy alkalmatlanok a kitűzött cél elérésére, mint ha csak egyetlen világhatalom száll szembe egy hozzá képest nagyságrendekkel gyengébb, de fanatizált lakosságú országgal. Korea, Kuba, Vietnám (két ízben), Izrael, Afganisztán (kétszer), Irak, s legújabban Irán és Pakisztán mind-mind a mondottakat példázzák. Pedig ezekben az országokban az önmérséklet még működött, a legpusztítóbb fegyverek bevetésére eddig még nem került sor. „Csak” rengeteg emberáldozattal fizettek a maguk igazában hívők, a vezetettek vezetőik konokságáért.

KÖVETKEZMÉNYEK

Félelem és szorongás

A modernizáció egyik kényes kérdése, hogy miként vélekedünk a félelemtől, de különösképpen a szorongásról.⁴⁸ Azt nehéz volna kijelenteni, hogy valamiféle új, az emberiség történelmének korábbi szakaszaiban ismeretlen jelenséggel állunk szemben. Pusztán az állítható kellő megalapozottsággal, hogy *félelmeink és szorongásaink a történelmi-társadalmi változások tükrében folytonosan változtak*, továbbá az, hogy – főleg a szorongás – *jelentősége az idők során olykor inkább a figyelem háttérébe, olykor inkább – mint pl. mostanság – előtérbe került*. Az emberek évezredek óta szorongtak a természeti csapásoktól, a pusztító háborúktól és járványoktól. A 20–21. század fordulójának környéke azonban új fejezetet nyitott a szorongások történetében. Politikusok, a biztonsági szektor, a rendőrség és a média egyaránt azon igyekezett, hogy az emberek figyelmét a rájuk leselkedő veszélyekre irányítsa. A „jog a biztonsághoz” elve manapság már fontosabbá vált, mint az embernek a személyisége sérthetetlenségéhez való joga, a közösségi jogok és a szólás szabadsága, mint a vélemény szabad kinyilvánításának joga.⁴⁹ Ezzel együtt minden korábbinál nagyobb hangsúlyt kapott a „mi” és az „ők” közötti *elhatárolás* kimunkálása. „Mi” vagyunk a szubjektum, „ők” az objektum. Az objektumhoz fűződő viszony távolságtartásra buzdít, mert a „mások” nem tartoznak a „mi” közösségünkbe, ismeretlenek és gyakran barátságtalanok, sőt ellenségesek (lehetnek). Ez a megközelítés vezet el a diszkriminációhoz, a marginalizációhoz és a közösségből való kiközösítéshez. Könnyebb represszív intézkedéseket meghozni egy olyan csoporttal szemben, ame-

⁴⁸ A két fogalom lényegének megkülönböztetését ld. részletesen kifejtve Korinek László (1996): A bűnözés visszatükröződése. Látnos bűnözés, bűnözésábrázolás, félelem a bűnözéstől. In: Gönczöl Katalin–Korinek László–Lévai Miklós (szerk.) (1996): Kriminológiai ismeretek – Bűnözés, Bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, Budapest, 75–92. old.

⁴⁹ Flyghed, Janne (2005): 'Crime-Control in the Post-Wall Era: The Menace of Security', Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, 6:2, 165–182 (176–177. old.)

lyiket objektumként lehet kezelni.⁵⁰ A mások kiközösítése nemcsak a büntetés értelmét nyeri el, hanem jelzés a társadalom számára, hogy az a töle telhetőt megteszi saját biztonsága érdekében.⁵¹ *Flyghed* hívja fel a figyelmet arra, hogy a „mi” és „ők” megkülönböztetésére és a napi politika szintjén történi kiaknázására kiváló példa a nemzeti és a földrajzi, a régi és az új határok különbözősége közötti eltérések manipulatív felhasználása. Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy inkább az országokon belüli, mint a nemzetek közötti különbségtétel élvez prioritást. Ezt bizonyítja a külföldiek valamely országon belüli ellenőrzése.⁵²

Morális pánik

A morális pánik fogalmának általános ismertsége nagymértékben függ össze a 21. század elején elszaporodó, jórészt kiszámíthatatlan helyen és időben, a békés lakosságot ért váratlan és fenyegető terrortámadások elterjedésével.⁵³ Ebben természetesen kiemelkedő szerepet játszik a 2001. szeptember 11-ei terrortámadás. Ettől kezdődően jelentősen megszorodtak ennek, a korábban jószerevével csak a pszichológusok körében használatos fogalomnak a társadalomra gyakorolt hatásaival foglalkozó írások. A morális pánik koncepciója azonban a múlt század 70-es éveire vezethető vissza,⁵⁴ sőt az első ilyen témájú műnek *Becker* 1963-as forrásmunkáját tekinthetjük.⁵⁵ *Young*-ot tartják az első olyan szerzőnek, aki azt vizsgálta: a média milyen szerepet játszik abban, hogy a lakosság egyes tagjaiban meglévő *szorongás* – a szociális kontroll és a közvélemény hatására – minőségi átalakuláson menjen

⁵⁰ Garland D (1996): The limits of the sovereign state. *British Journal of Criminology*, 36 (4). old., 445–471. old. Idézi: *Flyghed* (2005): Im. (178. old.)

⁵¹ Crawford, A (2002): The governance of crime and insecurity in an anxious age: The trans-European and the local. In: Crawford A (ed): *Crime and insecurity: governance and safety in Europe*. Devon: Willan. 27–51. old.

⁵² Hydén S, Lundberg A (2004): Inre utlänningkontroll i polisarbete-mellan rättsstatsideal och effektivitet i Schengens Sverige. [Internal control of aliens-between the ideal of the state governed by law and effectiveness in the Sweden of the Schengen treaty]. PhD thesis. Tema Etnicitet/Linköpings universitet; IMER/ Malmö högskola. Idézi: *Flyghed* (2005): Im. (178. old.)

⁵³ Vö.: Rothe, Dawn–Muzzatti, Stephen L (2004): *Enemies Everywhere: Terrorism, Moral Panic, And Us Civil Society*. *Critical Criminology* 12: 327–350. old.

⁵⁴ Így pl. Young, J (1971): The role of the police as amplifiers of deviance, negotiators of drug control as seen in notting hill. In: Cohen S (ed.): *Images of Deviance*. Harmondsworth: Penguin Books, pp. 27–61. old.; Cohen Standley (1972). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Oxford: Basil; Hall, S, Cuthcher, C, Jefferson, T, Clarke, J and Roberts B (1978): *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*. London: Macmillan.; Reiman, J and Levine, HG: *The crack attack: Politics and media in America's latest drug scare*. In: Best, J (ed.): *Images of Issues: Typifying Contemporary Social Problems*, (1989: 115–137. old.). New York: Adeline de Gruyter.; Goode, E and Yehuda, NB (1994): *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*. Blackwell, Oxford.; Burns, R and Charles Crawford (1999): School Shootings, the media, and public fear: Ingredients for a moral panic. *Crime, Law and Social Change* 32., 147., 168. old.; Muzzatti, SL (2002): „Moral Panic” *Encyclopedia of Crime and Punishment*, Vol. 3 Thousand Oaks: Sage Publications. Idézi: Roth–Muzzatti im. (327–328. old.)

⁵⁵ Becker, Howard S (ed.) (1963): *The Other Side: Perspectives on Deviance*. Chicago: University of Chicago Press. A témakör történeti fejlődésének bemutatását ld. részletesen: Ben Yehuda, N: *Moral Panics— 36 Years On*. Foreword. *Brit. J. Criminol.* (2009) 49. 1–3. old.

keresztül, s ennek folyamatában *morális pánikká változtek*. Bár kezdetben elsősorban a deviáns fiatalokkal összefüggésben folytak vizsgálatok, azonban az idők folyamán a kutatások kiterjedtek a deviáns és kriminális viselkedés más köreire is, s így az irányzat nem vesztette el jelentőségét a 20. század végén, sőt a 21. század elején, mint említettem, *új dimenziókat nyitott neki a nemzetközi terrorizmus*. Ma leginkább az ún. *kritikai kulturális kriminológiában* jut szerephez.⁵⁶ Jól észrevehető, hogy szoros kapcsolat van az előzőekben tárgyalt félelem és szorongás, valamint a morális pánik között. Ez utóbbi az előző kettő szélsőséges megnyilvánulásaként is felfogható.

A morális pánik *klasszikus definíciójának* a következő megfogalmazást szokták tekinteni:⁵⁷

„A társadalmak egyénekből állnak, akik időről időre hajlamosak morális pánikba esni. Valamely körülményt, eseményt, személyt vagy egyének csoportját egyszer csak úgy definiálják, mint amelyik a szociális értékeket és érdekeket fenyegeti; a tömegkommunikáció az ő jellemzőiket stilizált és sztereotip formában jeleníti meg. ...Vannak közöttük, akik a pániknak az újdonság erejével bíró objektumai, mások annak ellenére hirtelen rivaldafénybe kerülnek, hogy ezt megelőzően hosszú és békés egzisztenciával rendelkeztek. Van, amikor a pánik gyorsan tovaszáll és feledésbe merül, ide nem értve a folklórt és a kollektív emlékezetet; más alkalommal viszont súlyos és hosszan tartó utóhatást vált ki, aminek eredményeként változás állhat be a jog- és szociálpolitikában, vagy éppenséggel magában a társadalom gondolkodásmódjában is.”

A morális pánik *fogalma* a következő definícióban is összegezhető:⁵⁸

„Amikor valamely személyt, személyek csoportját, vagy jelenségek sorozatát a hivatalos reakció valamiféle aktuális fenyegetésnek állítja be, amikor olyan 'szakértők', mint rendőri vezetők, jogászok, politikusok és szerkesztők tapasztalják a veszélyt, és 'egyhangon' osztják a tanácsokat, fogalmazzák meg a diagnózisokat, prognózisokat és megoldásokat, amikor a média reprezentánsai univerzális erővel hangsúlyozzák az 'azonnali és drámai' növekedését valamely veszélynek (gyakran hivatkozva bizonyos esetekre), hangoztatva ezek 'újdonságát', és mellőzve ennek higgadt, realiztikus értékelését, nos, úgy gondoljuk, hogy ezekben az esetekben helyénvaló ...morális pánikról beszélni.”

Goode és Ben Yehuda a jelenségnek összesen öt *jellemzőjét* említi:⁵⁹

1. érintettség (bizonyos ismertett magatartás vagy jelenség szorongást indukál);
2. rosszindulat (az elkövetők gonoszként való ábrázolása);

⁵⁶ Az elmélet fejlődésének részletes ismertetését ld. Rothe–Muzzatti (2004): Im. (328. és köv. old.)

⁵⁷ Cohen, S (1972/a): *Folk Devils and Moral Panics: The Construction of the Mods and Rockers*. London: MacGibbon & Kee. P.9. Idézi: Hier, Sean, P (2008): *Thinking beyond moral panic. Risk, responsibility, and the politics of moralization*. *Theoretical Criminology* Vol. 12 (2): 173–190. old.; (175–176. old.)

⁵⁸ Hall, S, Cuthcher, C, Jefferson, T, Clarke, J and Roberts B. (1978): Im. (16. old.) Idézi: Garland, David: *On the concept of moral panic*. *Crime Media Culture* 2008 vol 4 (1): 9–30. (10. old.)

⁵⁹ Goode, E & Ben Yehuda, N (1994): Im.

3. konszenzus (a negatív szociális reakció széles egyetértést mutat);
4. aránytalanság (a viselkedés kiterjesztése vagy a fenyegetettség mértéke felnagyított);
5. „illékonyág” (volatility) (a média-riport és a hozzá kapcsolódó pánik hírtelen jelenik meg, s ugyanolyan gyorsan el is tűnik).

*Roth és Muzzatti szerint a morális pánik megvalósulásához hat szereplő, illetve érdekcsoport részvételére van szükség:*⁶⁰

1. az emberek szemében gonoszként megjelenő lényre;
2. szokás erejére;
3. médiára;
4. politikusokra;
5. akciócsoportokra;
6. lakosságra.

A morális pánik – amennyiben elér egy bizonyos szintet – alkalmas arra, hogy beindítsa a főgonoszoknak bélyegzett személyek és csoportok elleni represszív kontroll-stratégiákat és mechanizmusokat.⁶¹ Ezek lezárultával (így pl. a *Bush* által kiterjesztett iraki háború során a diktátor erőszakos eltávolításával) azonban a korábbi pánik utóhatásai súlyos *szociális következményeket* vonnak maguk után, amelyek hosszú távon befolyásolják a morális pánikon átesett egyéneket, társadalmakat.⁶² Ilyenek pl. a tartóssá váló nemzeti vagy etnikai gyűlölet (pl. egyes, iszlám-ellenes akciók, általában a vallási alapokon nyugvó összecsapások, amelyek az USA-ban 2000–2002 között 1600%-kal(!) emelkedtek).⁶³ A morális pánik egyik jellemző következménye, hogy a pánik *kulturális háborúvá* alakul át, amelynek részei egyik oldalon az uralkodó felfogás többségi képviselői, a másikon a különböző kisebbséghez tartozók (pl. azonos neműek közötti szexuális viszonyt fenntartók, homoszexuális házasságban élők, illegális bevándorlók, muszlim nők fejkendő-viselési hagyományait követő iskolások).⁶⁴

A morális pánik megfelelő értékelése a kockázat-társadalomban különleges fontossággal bír, hiszen a főként az objektív kockázatot fókuszba helyező rizikótársad-

⁶⁰ Vö.: Roth–Muzzatti im. (329. p.); Hier im. (176. old.)

⁶¹ Muzzatti, SL (2002): "Moral Panic" *Encyclopedia of Crime and Punishment*, Vol. 3 Thousand Oaks: Sage Publications. Tévedés azt hinni, hogy a morális pánik a 20–21. század terméke. Ez a mechanizmus működött a 16–17. század boszorkányüldözési örületét (ld. erre Trevor–Roper, H (1967): *The European Witch Craze of the 16th and 17th Centuries*. Harmondsworth: Penguin.) csakúgy, mint a 19. században a britek nemzethaláltól való félelmét (ld. erre Stedman–Jones, G (1971): *Outcast London: A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society*. Oxford: Oxford University Press.). Mindkettőt idézi: Garland, David: *On the concept of moral panic*. *Crime Media Culture* 2008 Vol 4 (1): 9–30. (13. old.)

⁶² Vö.: Rothe–Muzzatti (2004.) Im. (343. old.)

⁶³ FBI Hate Crime Division–Uniform Crime Statistics 2002. Idézi: Roth–Muzzatti im. (343. old.)

⁶⁴ Garland, David (2008): Im. (17. old.)

*dalom-elemzés így összekapcsolható a szubjektív kockázat morális pánikban való megnyilvánulásával, azaz az objektív biztonság a szubjektív biztonságérettel.*⁶⁵

A rizikótársadalom egyik jellemzője, hogy a korábbi időszakokhoz képest sokkal gyakrabban esik szó a biztonságról, így a biztonság hiánya miatti szorongás is megnő, és ezzel a posztmodern társadalom egyik jellemző vonásának tekinthető. Ez vezet el annak megállapításához, hogy a reflexív modernizációra jellemző szorongás kapcsolatba kerül a morális pánik új formáival, s ennek megfelelően a pánik-elmélet megváltozott minőségeket mutat fel. Ennek jellemzője a pánik nagyságának növekedése, ami már a társadalomformáló stratégiák egyik elemévé válik.⁶⁶

E fejezetet lezárandó, végül álljon itt egy szakértői idézet: „...a szabadság ára nagy, ha a hisztéria a norma, s a moralitás szabadságra ment.”⁶⁷

IRODALOM

- Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne.* Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society. Towards to a New Modernity.* London, Sage
- Beck, Ulrich (1992): *Der Konflikt der zwei Modernen. Von ökologischen und sozialen Umbau der Risikogesellschaft.* In: Rauschenbach, Thomas – Gängler, Hans (Hrsg): *Soziale Arbeit und Erziehung in der Risikogesellschaft.* Luchterhand
- Becker, Howard S (ed) (1963): *The Other Side: Perspectives on Deviance.* Chicago: University of Chicago Press.
- Ben Yehuda, Nachman: *Moral Panics – 36 Years On.* Foreword. *Brit. J. Criminol.* (2009) 49, 1–3.
- Béli Gábor (2009): *Magyar jogtörténet – A tradicionális jog.* Dialog Campus Kiadó.
- Blau, JR, & Blau, PM (1982): *The cost of inequality: Metropolitan structure and violent crime.* *American Sociological Review*, 47, 114–129.
- Burns, R & Charles Crawford (1999): *School Shootings, the media, and public fear: Ingredients for a moral panic.* *Crime, Law and Social Change* 32, 147,168.
- Cohen, Standley (1972): *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers.* Oxford: Basil.
- Cohen, S (1972/a) *Folk Devils and Moral Panics: The Construction of the Mods and Rockers.* London: MacGibbon & Kee.

⁶⁵ Ld. erről bővebben Garland, D (2003): 'The Rise of Risk', In: Ericson, R (ed.) *Risk and Morality*, 48–86. old. Toronto: University of Toronto Press.

⁶⁶ Így: Ungar, S (2001): 'Moral Panic versus the Risk Society: The Implications of the Changing Sites of Social Anxiety', *British Journal of Sociology* 52 (2):271–292. old.; Hier, S. (2003) 'Risk and Panic in Late Modernity: Implications of the Converging Sites of Social Anxiety', *British Journal of Sociology* 54 (1): 3–20. old. Idézi: Hier (2008). Im. (187. old.)

⁶⁷ "...the price of freedom is high when hysteria is the norm and morality has gone on holiday". George, A (ed) (1991): *Western State Terrorism.* New York: Routledge, 91. old. Idézi: Rothe–Muzzatti (2004). Im. (344. old.)

- Crawford, A (2002): The governance of crime and insecurity in an anxious age: the trans-European and the local. In: Crawford A (ed). *Crime and insecurity: governance and safety in Europe*. Devon: Willan. 27–51. old.
- Csizmadia, A–Kovács K–Asztalos L (2005): *Magyar állam- és jogtörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ericson, RV & Haggerty, KD (1997): *Policing the Risk Society*. Toronto: University of Toronto Press.
- FBI Hate Crime Division-Uniform Crime Statistics 2002.
- Flyghed, Janne (2005): 'Crime-Control in the Post-Wall Era: The Menace of Security', *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 6:2, 165–182. old.
- Fritzell, J. (2001). Still different? Income distribution in the Nordic countries in a European comparison. In: M. Kautto, J. Fritzell, B. Hvinden, J. Kvist and H. Uusitalo (eds) *Nordic welfare states in the European context*. London: Routledge.
- Garland, D (1996): The limits of the sovereign state. *British Journal of Criminology*, 36(4), 445–471. old.
- Garland, D (2003): 'The Rise of Risk', in R. Ericson (ed) *Risk and Morality*, 48–86. old. Toronto: University of Toronto Press.
- Garland, David: On the concept of moral panic. *Crime Media Culture* 2008 Vol 4(1): 9–30. old.
- Gedeon Péter: Átkozott pénz Könyvszemle.
http://epa.oszk.hu/00700/00775/00013/1999_12_18f.html
- George, A (ed) (1991): *Western State Terrorism*. New York: Routledge
- Giddens, A (1981): *A contemporary critique of historical materialism*. London: Macmillan.
- Giddens, A (1984): *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. London: Macmillan.
- Giddens, A (1985): *The nation-state and violence (A contemporary critique of historical materialism, Vol. 2)*. Cambridge, UK: Polity.
- Giddens, A (1990). *The consequences of modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gillespie, Wayne (2006): *Capitalist World-Economy, Globalization, and Violence. Implications for Criminology and Social Justice*. *International Criminal Justice Review* Volume 16 Number 1 May 2006 24–44. old.
- Goode, E and Yehuda, NB (1994): *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*. Blackwell, Oxford.
- Gottschalk, P & Smeeding, TM (2000): Empirical evidence on income inequality in industrialized countries. In: Atkinson, AB and Bourguignon, F (eds) *Handbook of income distribution*. North Holland: Elsevier Science.
- Gödöny József (1976): *A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Hall, S & Cuthcher, C & Jefferson, T & Clarke, J & Roberts B (1978): *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*. London: Macmillan.
- Hier, S (2003): 'Risk and Panic in Late Modernity: Implications of the Converging Sites of Social Anxiety', *British Journal of Sociology* 54(1): 3–20. old.
- Hier, Sean, P (2008): Thinking beyond moral panic. Risk, responsibility, and the politics of moralization. *Theoretical Criminology* Vol. 12(2): 173–190. old.
- Hope, T (1996): Communities, crime and inequality in England and Wales. In: Bennett, T (ed): *Preventing crime and disorder*. Cambridge: Cambridge Cropwood Series.
- Huggins, MK (2000): Urban violence and police privatization. In: Brazil: Blended invisibility. *Social Justice*, 27(2), 113–134. old.
- Hydén S & Lundberg A (2004): Inre utlänningskontroll ipolisarbete-mellan rättsstatsideal och effektivitet i Schengens Sverige. [Internal control of aliens – between the ideal of the state governed by law and effectiveness in the Sweden of the Schengen treaty]. PhD thesis. Tema Etnicitet/Linköpings universitet; IMER/ Malmö högskola.
- Irk F (szerk) (2004): *Állozatok és vélemények I–II. OKRI*, Budapest
- Keupp, Heiner (1992): Verunsicherungen. Risiken und Chancen des Subjektes in der Postmoderne. In: Rauschenbach, Thomas-Gängler, Hans (Hrsg): *Soziale Arbeit und Erziehung in der Risikogesellschaft*. Luchterhand
- Kindler József: Kockázat, bizalom, gyanakvás. *Világosság* 1984/6. 349–357. old.
- Kó József: A bűnözéstől való félelem. In: Irk F (szerk) (2004): *Im*. 57–84. old.
- Korinek L (1988): *Rejtett bűnözés. Közgazdasági és Jogi Kiadó*, Budapest.
- Korinek László (1996): A bűnözés visszatükröződése. Látens bűnözés, bűnözés-ábrázolás, félelem a bűnözéstől. In: Gönczöl Katalin–Korinek László–Lévai Miklós (szerk) (1996): *Kriminológiai ismeretek – Bűnözés, Bűnözéskontroll*. Corvina Kiadó, Budapest, 75–92. old.
- Korinek L (1997): A félelem elmélete és felelőssége. *Kriminológiai Közlemények* 55. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 140–151. old.
- Mawby, R & Walklate, S (1994): *Critical victimology*. London: Sage. Levitt, S (1999): The changing relationship between income and crime victimization. *Economic Policy Review* 5, 87–98. old.
- Meadows, Donella H & Meadows, Dennis L & Randers, Jorgen & Behrens, William W (1972): *The Limits To Growth. A Report to The Club of Rome*. Universe.
- Meadows, Donella & Randers, Jorgen & Meadows, Dennis (2005): *A növekedés határai 30 év múltán*. Kossuth Kiadó.
- Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review* 3, 672–682. old.
- Messner, SF (1989): Economic discrimination and societal homicide rates: Further evidence on the cost of inequality. *American Sociological Review*, 54, 597–611. old.

- Muzzatti, SL (2002): „Moral Panic” Encyclopedia of Crime and Punishment, Vol. 3 Thousand Oaks: Sage Publications.
- Nilsson, A & Estrada, F (2003): Victimization, inequality and welfare during an economic recession. A study of self reported victimization in Sweden 1988–1999. *British Journal of Criminology* 43, 655–672. old.
- Nilsson, Anders & Estrada, Felipe (2006): The Inequality of Victimization. Trends in Exposure to Crime among Rich and Poor. *European Society of Criminology Volume 3* (4): 387–412. old.
- Oláh János (2002): Természetes folyógazdálkodás. *Magyar Tudomány*, 2002/9 1219. old. <http://www.matud.iif.hu/02sze/olah.html>
- Peccei, Aurelio (1984): Kezünkben a jövő. A Római Klub elnöke világproblémákról. Gondolat.
- Reiman, J & Levine, HG: The crack attack: Politics and media in America's latest drug scare". In: Best, J (ed), *Images of Issues: Typifying Contemporary Social Problems*, (1989: 115–137.old.). New York: Adeline de Gruyter.
- Rigakos, George S & Hadden, Richard W (2001): Crime, Capitalism and the 'Risk Society': Towards the same olde modernity? *Theoretical Criminology* Vol. 5. (1): 61–84. old.
- Rothe, Dawn & Muzzatti, Stephen L (2004): Enemies Everywhere: Terrorism, Moral Panic, And Us Civil Society. *Critical Criminology* 12: 327–350. old.
- Stummvoll, Günter (2003): Kriminálprävention in der Reflexive Moderne. Institut für Höhere Studien, Wien, Reihe Soziologie 58.
- Szöllösi Erzsébet (1997): Környezetvédelem és társadalom. Tanterv. Részlet. Új Pedagógiai Szemle 1997/7–8. <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=1997-07-kn-szollosi-Kornyezetvedelem.html>
- Tárkány Szűcs Ernő (2003): Magyar jogi népszokások. Akadémiai Kiadó.
- Trickett, A & Ellingworth, D & Hope, T & Pease, K (1995): Crime victimization in the eighties. *British Journal of Criminology* 35, 343–359. old.
- Ungar, S (2001): 'Moral Panic versus the Risk Society: The Implications of the Changing Sites of Social Anxiety', *British Journal of Sociology* 52(2):271–292. old.
- Young, J (1971): The role of the police as amplifiers of deviance, negotiators of drug control as seen in notting hill. In: Cohen. S. (ed.): *Images of Deviance*. Harmondsworth: Penguin Books, pp. 27–61. old.
- Young, J (1999): *The exclusive society. Social exclusion, crime and difference in late modernity*. London: Sage.
- Young, J. & Matthews, R. (2003). New Labour, crime control and social exclusion. In. Matthews, R and Young, Y (eds): *The new politics of crime and punishment*. Devon: Willan Publishing.

- Wallerstein, I (1974): The modern world system I: Capitalist agriculture and the origins of the European worldeconomy in the sixteenth century. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I (1980): The modern world system II: Merchantilism and the consolidation of the European worldeconomy, 1600–1750. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I (1989): The modern world system III: The second era of great expansion of the capitalist worldeconomy, 1730–1840s. San Diego, CA: Academic Press.